

Ongelofelijk politiek, maar onbegrijpelijk genoeg genegeerd

Een discoursanalyse op het snijvlak van de
Nederlandse omgang met politiek, datatechnologie
en toekomstliteratuur

Evelien van Nieuwenhoven BA

13 juni 2019

DR. SVEN VITSE
DR. SASKIA PIETERSE

Scriptie RMA Nederlandse Literatuur en Cultuur
Faculteit Geesteswetenschappen Universiteit Utrecht

Inhoudsopgave

Samenvatting	4
Introductie	5
1 Theoretisch kader	10
1.1 De Nederlandse omgang met politiek	10
1.2 De Nederlandse omgang met dataficering	13
1.3 De Nederlandse omgang met toekomstliteratuur	16
1.3.1 Eigen positionering en reflecties op het onderzoek naar Nederlandse toekomstliteratuur	19
2 Methode en materiaal	23
2.1 Discoursanalyse	23
2.2 Materiaal	26
2.3 Centrale begrippen samengevat	26
2.4 Samenvatting van de inhoud van de analyseobjecten	27
2.4.1 <i>Slaap zacht Johnny Idaho</i> , Auke Hulst, 2015	27
2.4.2 <i>Het digitale proletariaat</i> , Hans Schnitzler, 2015	28
2.4.3 <i>Je hebt wél iets te verbergen</i> , Maurits Martijn & Dimitri Tokmetzis, 2016	28
2.4.4 <i>Klont</i> , Maxim Februari, 2017	29
3 De Nederlandse behoefte aan feiten	30
3.1 ‘Is dat erg?’ Van onverschilligheid tot verzet	30
3.2 Focus op het individu	35
3.2.1 Parallel met het klimaatdebat	39
3.3 Bemiddelaar of activist? Verwachtingspatronen voor de journalist en romanauteur	41
3.4 Afkeer van visie	45
3.5 Conclusie	47
4 De Nederlandse behoefte aan technologische innovatie	49
4.1 Grote verscheidenheid aan technologische terminologie	50

4.2	Stereotyperingen	56
4.3	Focus op de voordelen van technologie	59
4.4	Vooruitgangsgeloof: historische onafwendbaarheid	62
4.5	Veronachtzaming nationaal kader	66
4.6	Conclusie	67
5	De Nederlandse behoefte aan realisme: het hier-en-nu	69
5.1	Vermijden van een connotatie met toekomstigheid	70
5.2	Psychologie van personages	72
5.3	Focus op genre-onderscheid	74
5.3.1	Wissel tussen fictie en non-fictie	76
5.4	Verwijzingen naar ‘klassiekers’	78
5.5	Status van de roman en de verbeeldingskracht	79
5.6	Verdwijnen van het nationale kader in de toekomst?	82
5.7	Conclusie	84
6	Conclusie: Een getroubleerd Nederlands dataficeringsdebat	86
6.1	<i>Je hebt wél iets te verbergen</i>	87
6.2	<i>Het digitale proletariaat</i>	88
6.3	<i>Klont</i>	89
6.4	<i>Slaap zacht Johnny Idaho</i>	90
6.5	Realistische bemiddeling en een blinde vlek voor nationale specificiteit	91
6.6	Tot slot	92
	Noten	93
	Bibliografie	101

Samenvatting

In deze scriptie onderzoek ik recente Nederlandse toekomstliteratuur waarin datatechnologische ontwikkelingen en de maatschappelijke gevolgen daarvan een hoofdrol spelen. Ik onderzoek hoe discursieve patronen omtrent dataficering in deze literatuur (twee romans en twee essaybundels) en de receptie daarvan functioneren. De focus ligt daarbij op de taal en betekenissen daarachter in de toekomstliteratuur en receptie. Het spreken over de politieke dimensie, de technologische dimensie en toekomstige dimensie van dataficering analyseer ik uitvoerig. Middels drie hoofdargumenten stel ik dat er een getroubleerd publiek Nederlands dataficeringsdebat bestaat. Ten eerste vanwege het patroon van de aan elkaar gekoppelde Nederlandse behoefte aan feiten en afkeer van visie, die resulteert in een dominante focus op een bemiddelaarsrol. Die rol zorgt voor een blokkade van de visionaire en politieke benadering van de gevolgen van dataficering.

Ten tweede resulteert het patroon van de aan elkaar gekoppelde Nederlandse behoefte aan technologische innovatie en afkeer van technologiekritiek in een historistische neiging die in recent verschenen Nederlandse toekomstliteratuur en de receptie daarvan voor een blokkade van de technologiekritische benadering van de gevolgen van dataficering zorgt. In het diepge wortelde techno-optimistische vooruitgangsgeloof blijkt weinig plek voor kritiek, en is een focus op de voordelen van technologie discursief. Bovendien laat de analyse zien dat er in de toekomstliteratuur én de receptie daarvan een blinde vlek bestaat voor de specifiek Nederlandse ontvankelijkheid voor dataficeringstechnologie.

Als laatste zorgt een patroon van de aan elkaar gekoppelde Nederlandse behoefte aan realisme en afkeer van toekomstscenario's voor een realismeprimaat, dat de kritische behandeling van de toekomstdimensie van de gevolgen van dataficering blokkeert. In het getroubleerde publieke Nederlandse dataficeringsdebat worden derhalve alarmerende ontwikkelingen genegeerd die het maatschappijkritische genre van toekomstliteratuur juist kan uitlichten.

Introductie

“Weet je wat dataficering is? Dataficering: de vertaling van de werkelijkheid in data. Je neemt een persoon en je vertaalt die in persoonsgegevens. Je neemt een patiënt en vertaalt die in patiëntgegevens. Je vertaalt geld in financiële gegevens, oorlog in locatiegegevens, het lezen van een boek in leesgedrag en leesgegevens. Uiteindelijk reduceer je de hele werkelijkheid tot gegevens óver die werkelijkheid.

Als je klaar bent, heb je een kloon van de werkelijkheid gemaakt, alleen is het geen kloon. Je hebt een afbeelding van de wereld die bestaat uit gegevens over de wereld, maar gegevens zijn nu eenmaal wezenlijk iets anders dan de wereld zelf.

Hoe dan ook, je denkt dat je een kloon hebt, je denkt dat je de hele wereld in je hand houdt, je stopt al je gegevens in programma’s en die programma’s laat je autonoom beslissen. Je maakt ze eerst volledig zelflerend en zelfsturend, en zo komt het dat ze al snel de controle overnemen. Nu heb je dus een kloon – nee, een soort kloon – van de werkelijkheid die volledig autonoom opereert. Dit is de klont”.¹

Deze uitleg is afkomstig van het personage Alexei Krups uit de toekomstroman *Klont* (2017) van de Nederlandse auteur Maxim Februari. Alexei is een beroemd en begenadigd spreker die lezingen over de klont houdt. De klont die Alexei beschrijft is een metafoor, over de definitie waarvan verschillende personages in de roman uiteenlopende meningen hebben. Alexei identificeert het als een autonoom beslissende dataficering van de werkelijkheid, terwijl het personage Colette zich de klont voorstelt als “een monster (...), gedrocht, mormel, een kwelduivel die informatieschakels als wormen door de waarheid laat eten”.² Beide definities klinken dreigend, alsof de klont een urgent probleem is dat aangepakt dient te worden. Colette denkt echter direct na haar visualisering van de klont als een barbaars wezen dat het op de waarheid voorzien heeft: “[n]ou ja het zal wel. Ze heeft haar eigen werk”.³ Alexei besluit in zijn lezingen een andere definitie van de klont te hanteren: “[h]et abstracte verhaal was weliswaar onbegrijpelijk spannend, maar ook ongelooflijk saai: iedereen zou terugdeinzen zodra ik erover begon. (...) Over dataficering hield ik [dus] mijn mond. Het publiek wil zoiets niet horen”.⁴ Alexei verzint een verhaal dat wél aanslaat: hij stelt de klont voor als de nieuwe terroristische vijand van gedeserteerde, zichzelf besturende drones. Daar bedenkt hij een spannend spionagenarratief

bij over een beroemdheid, en de mensen hangen aan zijn lippen. Zijn zorgen over dataficering, over de échte betekenis van de klont als de reductie van de werkelijkheid tot gegevens óver die werkelijkheid, uit hij niet.

De klont is de olifant in de kamer van de romanwereld, waarover steeds met omtrekkende bewegingen gesproken wordt, en waarvan de contouren steeds uitdijen en dan weer inkrimpen. De overdenkingen over de klont worden steeds wijdloperiger en dan weer afgekapt, waarop ook de verteller soms reageert: “Ze heeft het mis, Colette. Zo zit het helemaal niet. Maar zo ziet zij het”.⁵ De personages zijn onverschillig of onwillig om het over de klont te hebben, maar toch is deze steeds op de achtergrond als een vage dreiging aanwezig. In die zin is de klont de perfecte metafoor voor een wirwar aan ideeën over dataficering in de Nederlandse samenleving. In het huidige Nederlandse publieke debat is dataficering een populair thema, maar er wordt (onbewust) in verhullende termen over gesproken, of men is er onverschillig over. Een bekend cliché dat vaak klinkt wanneer het over dataficering gaat is: ‘het maakt me niet uit dat ze data van me verzamelen, ik heb toch niets te verbergen’.

Er is recent meer Nederlandse literatuur verschenen die handelt over dataficering – het digitaal oogsten, analyseren en beslissen op basis van data. Het genre waarin dat gebeurt is te typeren als toekomstliteratuur. Dit genre (in fictie en non-fictie) is maatschappijkritisch door de huidige ontwikkelingen in een toekomstige (verhaal)wereld uit te vergroten. Wat zegt de populariteit van dit onderwerp in een specifiek maatschappijkritisch genre over de Nederlandse omgang met dataficering? Is die omgang te onverschillig, zoals die van Colette, of bewust verhullend zoals die van Alexei? Welke standpunten in het publieke debat rondom dataficering komen nog meer in deze boeken naar voren? Dat onderzoek ik naast *Klont* in de toekomstroman *Slaap zacht Johnny Idaho* (2015) van Auke Hulst, alsook in twee recente essaybundels over dataficering: *Het digitale proletariaat* (2015) van Hans Schnitzler en *Je hebt wél iets te verbergen* (2016) van Maurits Martijn en Dimitri Tokmetzis. Daarnaast neem ik ook de receptie van deze literatuur onder de loep, teneinde iets te kunnen zeggen over de gehele klont aan ideeën die er op dit moment over dataficering circuleren in en rondom deze Nederlandse (non)-fictie. Ik wil een poging doen om het Nederlandse discours over dataficering in toekomstliteratuur te identificeren. Uit welke elementen en in welke context bestaat dat discours? Omdat de academische lezer wel voor wat saaiheid beducht is, durf ik het aan om deze scriptie over dataficering te schrijven.

Een analyse van het discours over dataficering in recente Nederlandse toekomstliteratuur is urgent omdat in artikelen over nieuwe (dataficerings)technologie opvallend vaak verwezen wordt naar recente of klassieke toekomstliteratuur. Voornamelijk naar *Brave New World* (1932) van Aldous Huxley en *Nineteen Eighty-Four* van George Orwell (1949), maar bijvoorbeeld ook naar het sciencefictionverhaal *The Minority Report* van Philip K. Dick in een recent artikel van *de Volkskrant*-journalist Laurens Verhagen. In het artikel signaleert Verhagen een

overeenkomst tussen het in 2002 door Steven Spielberg verfilmde *Minority Report* en een kunstmatig intelligent systeem waarmee de Nederlandse politie “verdachten [wil] oppakken vóóordat ze een misdaad plegen”.⁶ Verhagen signaleert de overeenkomst en stelt dat de sciencefiction zo binnen handbereik komt, maar gaat niet in op het principe van misdaadpreventie dat in de fictie tot het absurde wordt doorgedreven en daarmee bekritiseerd. De vergelijking lijkt tot doel te hebben bij de lezer een mengeling van angst en opwinding op te wekken, nu de technologie die beschreven en verfilmd is binnen handbereik komt, niet om de kritische functie van de toekomstfictie aan de werkelijkheid te verbinden.

Dit wijst op het feit dat toekomstliteratuur niet serieus wordt genomen als duidend van “mass sentiments and mass desires” zoals Hannah Arendt in 1958 poneert in het voorwoord van *The Human Condition*.⁷ Zij stelt dat wanneer we geconfronteerd worden met zaken die al eerder in het ondergewaardeerde genre van toekomstliteratuur zijn beschreven, we de politieke implicaties van deze zaken serieus moeten nemen en discussie daarover niet alleen aan de ontwikkelaars van technologie of politici moeten overlaten, maar ook in het publieke debat moeten bespreken.⁸ Zij is van mening dat de ontwikkelingsmogelijkheden van technologie niet enkel doorgang moeten vinden omdat ze nu eenmaal realiseerbaar zijn, maar dat er nagedacht moet worden over de ethische implicaties van die mogelijkheden. Er liggen politieke keuzes aan ten grondslag die niet door een onvoorwaardelijk geloof in technologie ongeadresseerd mogen blijven.

In het artikel van Verhagen wordt kort *The Minority Report* aangehaald, maar een politieke of ethische analyse van de besproken dataficeringstechnologieën blijft achterwege. Er worden in het artikel voornamelijk technologische oplossingen gezocht voor het technologische probleem dat datasets vaak vooroordelen bevatten. De ontwikkeling van dataficeringstechnologieën wordt als gegeven beschouwd, terwijl de vraag of deze technologie wenselijk is niet gesteld wordt. In het debat rondom dataficering komen veel van dit soort impliciete aannamen en weglatingen voor. Dat de technologie nu eenmaal voortschrijdt is een aanname, de wenselijkheid ervan wordt vaak niet besproken. Deze scriptie is een poging om de politieke vooronderstellingen en waarden achter de technologie dataficering te identificeren door middel van de analyse van het spreken erover in romans, non-fictieboeken en de receptie daarvan. Hiermee beoog ik iets te kunnen zeggen over hoe er in Nederland met de politieke vooronderstellingen en implicaties van technologie wordt omgegaan. Door dit te onderzoeken in toekomstliteratuur en de receptie daarvan, ga ik verder dan het enkel aanstippen van de actualiteitswaarde van toekomstliteratuur en kijk ik concreet naar hoe technologie erin gerepresenteerd wordt. Ik analyseer het (non-)fictionele spreken over technologie dat zo vaak aangehaald, maar niet geanalyseerd wordt. Derhalve gaat deze scriptie over het snijvlak van technologie, literatuur en politiek in Nederland.

In hoofdstuk 1 zal ik in drie delen de theoretische bouwstenen voor de analyse van de

romans, non-fictieboeken en receptie schetsen. Het doel hiervan is om vanuit een breed theoretisch perspectief op de Nederlandse omgang met politieke onderwerpen, steeds specifiekere theorieën over dataficering en toekomstliteratuur aan te wenden voor de concrete toepassing ervan op de casussen *Klont*, *Slaap zacht Johnny Idaho*, *Het digitale proletariaat*, *Je hebt wél iets te verbergen* en hun receptie. Als breedste perspectief van het theoretisch kader kies ik voor de theorie van politicoloog en socioloog Merijn Oudenampsen in *De conservatieve revolte* (2018). In dit boek signaleert Oudenampsen een Nederlands neutraliserend denken. De Nederlandse omgang met politieke onderwerpen wordt over het algemeen als neutraal en objectief gezien, zoals ook dataficering als een neutraal en objectief middel te boek staat. Oudenampsen toont echter aan dat die neutraliserende politieke aanpak wel degelijk ideologisch en historisch geladen is. In paragraaf 1.2 zal ik dit geneutraliseerde denken koppelen aan de grote ontvanelijkheid voor dataficeringstechnologie in de Nederlandse meetcultuur. In paragraaf 1.3 schets ik kort de literatuurhistorische en poëtische context van toekomstliteratuur in Nederland. Omdat er nog niet eerder onderzoek is gedaan naar de verhouding tussen het geneutraliseerde Nederlandse denken en de waardering van Nederlandse toekomstliteratuur, voeg ik in paragraaf 1.3.1 mijn eigen positionering in het onderzoek naar Nederlandse toekomstliteratuur toe. Met deze theoretische bagage kan ik in de analyse laten zien hoe verschillende ideeën over de Nederlandse politiek, dataficering en toekomstliteratuur met elkaar verbonden zijn.

De methode die ik gebruik en uiteenzet in hoofdstuk 2 is die van de discoursanalyse, ontwikkeld door filosoof Michel Foucault om met tekstonderzoek bloot te leggen welke actoren en instituties bepalen welke uitspraken mogen gelden als de waarheid over een bepaald onderwerp. Een discours is volgens het handboek moderne letterkunde *Literatuur in de wereld* (2013) “in de eerste plaats een praktijk, een wijze van omgaan met onderwerpen, concepten, uitspraken en opvattingen. Wie het discours in kaart wil brengen moet in een berg aan gegevens op zoek gaan naar ‘discursive formations’ ”.⁹ Ik ga in verschillende literaire domeinen (romans, essaybundels, receptie) die ik hier aanduid als het publieke debat rond toekomstliteratuur, na welke discursieve patronen er bestaan over dataficering. Daarbij stel ik de volgende onderzoeksvraag: Hoe functioneren discursieve patronen omtrent dataficering in recent verschenen Nederlandse toekomstliteratuur en de receptie daarvan?

Om deze vraag te beantwoorden focus ik in drie analysehoofdstukken op verschillende bouwstenen van het dataficeringsdiscours. In hoofdstuk 3 analyseer ik het spreken over de politieke dimensie van dataficering in en over toekomstliteratuur, in hoofdstuk 4 het spreken over de technologische dimensie, en in hoofdstuk 5 het spreken over de toekomstige dimensie van dataficering. De thematische indeling van de analysehoofdstukken sluit aan bij de driedeling in het theoretisch kader over de Nederlandse omgang met politiek, datatechnologie en toekomstliteratuur. Ik zal in de analysehoofdstukken steeds gezamenlijk alle essaybundels, romans en hun receptie behandelen, om een zo volledig mogelijk beeld te krijgen van de termen die er rondom

dataficering gebezigd worden en de ideeën die daar achter zitten. Welke soorten uitspraken komen vaak voor, welke maar zelden, en wat wordt als vanzelfsprekend aangenomen? Vanuit de literatuurwetenschap kijk ik met het nodige wantrouwen naar deze teksten: zijn er signalen “die erop wijzen dat er iets is verzwegen of als vanzelfsprekend wordt voorgesteld, terwijl dat ‘iets’ in feite de inzet van een strijd is”?¹⁰ Met dit onderzoek wil ik kritisch kijken naar de behandeling van het onderwerp dataficering in Nederland, en analyseren op welke manieren er in het genre van toekomstliteratuur en de receptie daarvan over gesproken wordt. In hoofdstuk 6 schets ik de bevindingen van het onderzoek.

Hoofdstuk 1

Theoretisch kader

1.1 De Nederlandse omgang met politiek

Om de politieke vooronderstellingen achter de Nederlandse omgang met dataficering in en over toekomstliteratuur te identificeren, begin ik bij een algemeen beeld van hoe er in Nederland met politieke onderwerpen wordt omgegaan. Die omgang is binnen het clichébeeld van de Nederlander vaak nuchter, pragmatisch en pretentieloos. In Nederland doen we vooral normaal en maken we besluiten op basis van goed overleg en gedegen onderzoek. Deze noties zijn zó ingeburgerd, dat ze vaak als neutrale typeringen van een Nederlandse visie gelden. Het zijn kenmerken van een geneutraliseerd Nederlands realisme dat politicoloog en socioloog Merijn Oudenampsen wil weerspreken. Volgens hem zit er wel degelijk een visie achter: “[i]deeën spelen een cruciale rol in de politiek, zelfs in Nederland met zijn buitengewoon praktische bestuurders, die zich immuun wanen voor elke intellectuele invloed”.¹¹ Oudenampsen analyseert in het boek *De conservatieve revolte* (2018) de sterk apolitieke sfeer die in Nederland wordt gezien als kenmerkend voor de politieke en intellectuele cultuur. Oudenampsen laat zien dat ideologisch denken in Nederland wél voorkomt, niet zoals in andere landen in verschillende tegengestelde varianten, maar in één specifieke vorm die zichzelf juist als neutraal en niet-ideologisch voorstelt. Oudenampsens analyse van deze geneutraliseerde ideologie kan helpen begrijpen hoe in Nederland vaak in apolitieke termen gesproken wordt over een thema, waardoor het wel degelijk aanwezige politieke karakter ervan verhuld wordt. Zijn analyse vormt het begin van een verklaring voor het neutraliserende (onverschillige, (on)bewust verhullende) Nederlandse spreken over het politieke onderwerp dataficering.

Langs historische lijnen vanaf de jaren zestig schetst Oudenampsen de Nederlandse consensuspolitiek waarbinnen afkeer van politieke onenigheid en ideologisch conflict de boventoon voeren. Net als Groot-Brittannië identificeert Nederland zich met een diep doorleefd anti-intellectualisme en een afkeer van visie.¹² Hierbij benoemt Oudenampsen minister-president Mark Ruttes uitspraak ‘visie is als een olifant die het zicht belemmert’.¹³ Rutte suggereert er

volgens Oudenampsen mee dat hij geen visie nodig heeft om vooruit te kunnen kijken. Ook de VVD-campagne voor de gemeenteraadsverkiezingen van 2017 met de slogan ‘Normaal. Doen.’ duidt op het depolitiseren van een wel degelijk politieke (rechtse, VVD-)boodschap. Hoewel deze voorbeelden over realistisch denken en de afwijzing van visie beide uit VVD-hoek komen, stelt Oudenampsen dat het “een veel voorkomende, zo niet de dominante visie in Nederland [is]”.¹⁴ Een gematigde, realistische positie wordt tegenover een onrealistische, dogmatische ideologische visie gezet, waardoor die eerste positie gedepolitiseerd wordt. Van deze “aloude depolitiserende tendens in het Nederlandse denken” onderzoekt Oudenampsen in zijn boek de toepassing op de revolte die Pim Fortuyn in de Nederlandse politiek veroorzaakte.¹⁵ Oudenampsen identificeert een aantal elementen van dit Nederlandse geneutraliseerde ideologische denken, waarvan ik de concrete aanwezigheid in het discours rondom dataficering in recente Nederlandse toekomstliteratuur aanwijs.

Het eerste van de acht nauw samenhangende elementen van de Nederlandse geneutraliseerde ideologie die ik hier bespreek, is historisme.¹⁶ Het omvat het geloof in de voorbestemdheid van de geschiedenis – die is onvermijdelijk van hogerhand bepaald, zonder dat de mens daar nog controle op heeft. De concrete politieke neerslag daarvan schetst Oudenampsen als volgt: “[v]olgens het historistische perspectief kan de politiek de historische ontwikkeling niet zelf vormgeven, maar enkel een reflectie daarvan zijn”.¹⁷ Een voorbeeld van een recente politieke historistische tendens lijkt Sander van Walsum te identificeren in zijn artikel in *de Volkskrant* van 23 december 2018 getiteld “Waarom de overheid gevoelige thema’s op het bordje van de samenleving legt”.¹⁸ Hij betoogt daarin dat de Nederlandse politiek zich steeds vaker door het poldermodel lam laat leggen. Beleid volgt pas “wanneer de samenleving er onderling is uitgekomen”,¹⁹ zoals bij discussies over Zwarte Piet en een vuurwerkverbod. Een politiek die de werkelijkheid volgt en beleid pas implementeert wanneer haar electoraat daarover uitonderhandeld is, is historistisch van aard. De controle is uit handen gegeven aan de grillen van de alsmaar voortschrijdende werkelijkheid.

Historisme is nauw verbonden met de Nederlandse consensuscultuur en het poldermodel. De overlegcultuur, stelt Oudenampsen, staat een doorlopend debat tussen tegengestelde ideologische visies in de weg. Want als consensus het doel is, vertraagt het vasthouden aan standpunten dat proces. Oudenampsen: “[h]et eensgezinde karakter van paradigmaverschuivingen in Nederland heeft als effect dat deze vaak gepresenteerd worden als logische, zelfs onvermijdelijke aanpassingen aan wat veelal ‘de werkelijkheid’ of ‘de tijdsgeest’ wordt genoemd”.²⁰ De specifieke paradigmaverschuiving waaruit Oudenampsen deze elementen van het Nederlandse geneutraliseerde denken afleidt, is de conservatieve wending in de Nederlandse politiek na Pim Fortuyn, die tot nu toe niet door een noemenswaardig links tegengeluid is gekeerd. De eensgezindheid van deze wending doet voorkomen alsof de huidige politieke tendens er een is van zuiver pragmatisme en realisme. Oudenampsen parafraseert op dit punt van zijn analyse

sociologe Baukje Prins, die over realisme schrijft:

“[r]ealisme is niet louter een verwijzing naar het waarheidsgehalte, naar de inhoud van een verslag. Het is ook de naam voor een stijl van spreken en schrijven, die zich van andere onderscheidt door het gebruik van bepaalde retorische en stilistische middelen”.²¹

Realisten beweren juist enkel de harde feiten te hanteren. Ideologische ontwikkelingen worden door hen niet in ideologische termen geduid. Het is ze juist alles aangelegen om ideologie te vermijden, omdat dat ten opzichte van realisme connotaties als intellectualisme en utopisme met zich meedraagt. Daardoor kan politieke stellingname in realistische stijl een verhullend karakter aannemen, waarbij het ideologisch gehalte van uitspraken verbloemd wordt.²²

Het collectieve streven naar consensus zorgt in Nederland voor een politiek die weinig door ideologie geïnspireerd lijkt, in tegenstelling tot landen die minder naar unanimiteit streven en waar doorlopend ideologisch debat plaatsvindt. Het poldermodel heeft in Nederland de schijn van een simpelweg aanpassen aan de werkelijkheid. Wat van die werkelijkheid afleidt, in de vorm van een visie of ideologie, wordt verworpen. Een sterke afkeer van intellectuelen deelt de Nederlander met de Brit, die een visionair als arrogant bestempelt, als iemand die zijn kop boven het maaiveld steekt en niet met beide benen op de grond staat.²³ Daardoor ontbeert Nederland volgens Oudenampsen een theoretische, filosofische traditie zoals die in Frankrijk en Duitsland wel bestaat. Het Nederlandse intellectuele leven is gericht op wat men in het buitenland denkt en doet, waarvan het een afspiegeling probeert te zijn – zonder de visionaire saus die de Nederlander vaak te extreem is. Er bestaat een afkeer van visie, theorie en ideologie ten faveure van een realistische, pragmatische blik die als neutraal te boek staat.²⁴ De Nederlander is comfortabeler in een bemiddelaarsrol dan een intellectuele leidersrol – dat zou alleen maar resulteren in een extreme manier van naar de wereld kijken. Een bemiddelaar is geen intellectuele trendsetter, maar iemand die bestaande ideeën populariseert en deze als een soort natuurverschijnsel ondergaat. Oudenampsen citeert in dit verband historicus Johan Huizinga die deze bemiddelaarsfunctie positief benadert met de metafoor van een Nederlands huis dat alle ramen en deuren open heeft staan om er buitenlandse winden door te laten waaien.²⁵ In de Nederlandse journalistiek is de stelregel te ontdekken een zo neutraal mogelijke weergave van ‘de feiten’ te geven, in plaats van te expliciteren dat er een eigen visie op zaken gegeven wordt.²⁶ De onvermijdelijkheid van een gepositioneerde blik op zaken lijkt in Nederland te worden ontkend. Een Nederlandse journalist of recensent wordt geacht een tussenpersoon te zijn die de lezer of kijker de grootst mogelijke kans biedt zijn eigen mening te vormen.

Om die neutrale blik op de werkelijkheid te staven zijn feiten de enig denkbare betrouwbare gegevens. Oudenampsen laat bij monde van politiek geschiedkundigen De Beus, Van Doorn en Lehning zien dat het Nederlandse politiek beleid “rationeel, zo mogelijk kwantitatief onderbouwd, specialistisch, vaak wetenschappelijk of voorgewend wetenschappelijk gefundeerd

[is]”.²⁷ Waar wetenschappelijke onderbouwing overgaat in voorgewende wetenschappelijke bewijsvoering, ligt ook de grens van politiek en geveinsd apolitek beleid.

De hierboven besproken elementen van het Nederlandse geneutraliseerde denken houden een gevaar van essentialisme in zich. Door ze als leidraad voor een analyse te nemen, bestaat de kans dat alles wat buiten deze elementen valt onbelicht blijft. In mijn analyse wil ik daarom deze elementen in het dataficeringsdiscours nadrukkelijk niet als uitgangspunt, maar als wantrouwpunten benaderen. Ik neem ze niet a priori aan, maar analyseer hoe zij als schijnbaar neutrale denkstappen een politiek onderwerp depolitiseren.

Oudenampsen identificeert aan het eind van zijn boek literaire inspiraties voor de conservatieve wending: de nihilistische, anti-moralistische literaire traditie van W.F. Hermans en Gerard Reve. Waar Oudenampsen de literaire wortels van de conservatieve politieke wending traceert, gebruik ik zijn ideologiekritische analysekader voor een onderzoek naar het discours omtrent dataficeringsdiscours in recent verschenen toekomstliteratuur. In de volgende paragraaf bespreek ik de koppeling tussen het geneutraliseerde denken en de ontvankelijkheid voor dataficeringsstechnologie in Nederland.

1.2 De Nederlandse omgang met dataficeringsdiscours

“Het Nederlandse bedrijf Advicerobo maakt slimme software die banken kunnen gebruiken om te beoordelen of het verstandig is iemand een krediet te verlenen”.²⁸

In het artikel van Laurens Verhagen dat ik in de inleiding al aanhaalde, stelt hij dat dataficeringssoftware steeds vaker belangrijke beslissingen maakt, bijvoorbeeld over kredietverstrekking. Simpelweg omdat computers steeds beter in staat zijn beslissingen te nemen op basis van grote hoeveelheden gegevens en daarmee ‘een eind zouden kunnen maken aan menselijke willekeur’.²⁹ In het geval van Advicerobo worden socialemediaprofielen van kredietaanvragers op niet-financiële informatie gescand, en op basis van die gegevens mede beoordeeld op kredietwaardigheid. De mate van zelfverzekerdheid die je op je online profielen tentoonspreidt heeft bijvoorbeeld invloed op het ‘risicoprofiel’ dat Advicerobo van mensen opstelt.³⁰ In zijn artikel heeft *de Volkskrant*-journalist Verhagen het over de vooroordelen die in dataficeringsstechnologie zitten. Hij noemt tal van voorbeelden die tonen dat willekeur niet verdwijnt wanneer dataficeringsdiscours wordt ingezet. Dataficeringsdiscours kan juist vooroordelen versterken, zoals gebeurde in de Verenigde Staten waar een systeem genaamd Predpol bestaand raciaalselecterend politiegedrag enkel versterkte.³¹ De strekking van de oplossingen die in het artikel geopperd worden is echter: data en computers zijn objectief, het zijn de (onbewuste) menselijke vooroordelen die de data vervuilen. Dit standpunt wordt in *Klont* vertegenwoordigd door het personage Bianca Vanderstichele:

“Een combinatie van data met zelflerende intelligentie – dat wat u “klont” noemt – kan gevaarlijk worden. Het kan leiden tot willekeur. (...) Maar aan de data zelf ligt dat niet. Die bieden ons juist de beste kans op controle. Als we gegevens hebben’, zei ze snibbig, ‘kunnen we de beslissingen in het vervolg gewoon uitrollen’ ”.³²

Van dit standpunt gaat een geloof in de neutraliteit van data uit, en de door Hannah Arendt gesignaleerde neiging om de implementatie van technologische mogelijkheden als onvermijdelijk te zien en daarmee de politieke grondslagen of gevolgen ervan te veronachtzamen.

Filosofof Joke Hermsen typeert het geloof in de neutraliteit van data als een mythe, aan de hand van een parafrase van filosoof Martin Heidegger: “[h]et ergste zijn we aan de techniek overgeleverd, als we er niet over nadenken en haar als iets neutraals beschouwen”.³³ Geesteswetenschappers Van Es en Schäfer stippen in het boek *The Datafied Society* (2017) dit geloof in de neutraliteit van data ook aan als een misvatting. Data zijn niet neutraal, maar bieden altijd een bepaalde blik op de werkelijkheid. Van Es en Schäfer benadrukken de fout die blind vertrouwen in de objectiviteit van modellen, methoden en data inhoudt. Zij stellen: “[t]he persuasive power of (...) claims to objectivity works on all levels of management and policymaking and requires that the scientific self be an eager advocate for critical inquiry into the working mechanisms of computer-aided and data-driven analysis”.³⁴ Van Es en Schäfer werken met datasets, en stellen dat een kritische blik daarop onontbeerlijk is om datagedreven onderzoek te doen en datagedreven praktijken in de maatschappij te beoordelen. Zij zijn zich bij hun dataonderzoek bewust van de manier waarop dit soort onderzoek de werking van epistemische processen en kennisvergaring verandert. Zij hanteren die bewustheid bij hun computationele onderzoek, ik maak die epistemische processen onderwerp van mijn discoursanalyse. Zij stellen: “[To] investigate how datafication affects institutions in our society, we need to work directly in the very fields where transformation through these practices manifests itself”.³⁵ Ik onderzoek niet zoals zij de processen van kennisvergaring *door* dataficering, maar het spreken *over* processen van kennisvergaring door dataficering.

Computergestuurde beslissingen op basis van grote hoeveelheden data worden niet alleen gezien als de objectieve uitkomst van feiten, maar ook behandeld als waardenvrije oplossingen voor maatschappelijke problemen. Dit geloof in technologische oplossingen voor alle soorten problemen wordt techno-optimisme of solutionisme genoemd.³⁶ Arendt gebruikt niet die bevoordingen, maar hintte naar het veranderen van de mens in slaafse, “thoughtless creatures at the mercy of every gadget which is technically possible, no matter how murderous it is” in *The Human Condition*. Dit ‘slaafse’ volgen van de technologie is verwant aan een historistische blik waarbinnen het afwijzen van een nieuwe technologie gelijkstaat aan het afwijzen van vooruitgang. Hoogleraar Bestuurskunde Paul Frissen analyseert dit techno-optimisme aan de hand van een recente Amerikaanse toekomstroman *The Circle* (2013) van Dave Eggers. In het

bedrijf The Circle worden voor talloze wereldproblemen technologische innovaties gedaan. Alle menselijke communicatiemethoden moeten op de schop om criminaliteit uit te bannen, en het blijven vasthouden aan oude, niet-interactieve media als de tv of het boek houdt een ernstige belediging van de filosofie van het bedrijf in. Hoofdpersoon Mae wordt door HR-medewerkers op het matje geroepen wanneer zij bij een kajaktocht middels een papieren boekje flora en fauna identificeert, omdat zij daarmee haar kennis voor zichzelf houdt. Haar wordt verweten data achter te houden die van belang zijn voor de kajakbusiness, “een bedrijfstak waar drie miljard dollar in omgaat”.³⁷ Frissen concludeert dat in *The Circle* een megalomaan streven naar alomvattende dataverzameling gericht op het maken van winst gecombineerd is met een historistisch technologisch wereldbeeld: “[d]e wereld is een project van maakbaarheid, maar de technologie is tegelijkertijd de drijvende kracht die volstrekt deterministisch de koers van de wereld bepaalt”.³⁸

Cultuurwetenschapper Rein de Wilde muntte in zijn boek *De voorspellers. Een kritiek op de toekomstindustrie* (2000) de term ‘technologisch finalisme’. De term beschrijft een techno-optimistische tendens, die volgens De Wilde verenigd is met een quasi-evolutionair vooruitgangsgeloof.³⁹ Het gaat om een geloof in de onvermijdelijke ontwikkeling van technologie, zoals de evolutie van diersoorten. De Wilde stelt dat dit historistische spreken in termen van onvermijdelijkheden het publieke debat over de vorming van de toekomst verschaald heeft. Zoals ook Frissen hint naar het economisch belang van techno-optimistische redeneringen, heeft De Wilde het over de neo-liberale inslag van een technologisch finalistische visie, waarin “een samenleving (...) moet zorgdragen [voor] het scheppen en in stand houden van een goede ‘selectie-omgeving’ voor innovaties, zoals publiek maar ook privaat ‘toponderzoek’ stimuleren”.⁴⁰ De Wilde bespreekt in zijn boek de futurologische beschouwingen van wat hij ‘de toekomstindustrie’ noemt, en het algemene spreken over de toekomst dat rond de eeuwwisseling, toen zijn boek verscheen, epische vormen aannam. Hij concludeert dat het technologisch finalisme een publiek debat over toekomstdenken troubleert – een constatering die ik bijna twintig jaar na zijn onderzoek, in de specifieke context van Nederlandse toekomstliteratuur en haar receptie over dataficering, wil toetsen.

Een van de manieren waarop de objectiviteitsclaim en neutraliteit van dataficeringstechnologieën versterkt lijkt te worden, is door verhullend taalgebruik dat een hoge actualiteitswaarde voorwendt. Processen van dataficering worden tegenwoordig vaak aangeduid met de term ‘big data’. Het label wordt gebruikt ter definiëring van toepassingen waarbij grote datasets worden verzameld, verwerkt en geanalyseerd. In die zin, stellen Van Es en Schäfer, verschilt het niet wezenlijk van datagedreven toepassingen die al deel van de opkomende informatiemaatschappij zijn sinds de negentiende eeuw.⁴¹ De term houdt echter een objectiviteitsbelofte in die lijkt te breken met alle voorzichtigheid rondom computergegenereerde beslissingen. De geweldig grote hoeveelheid gegevens die niet door een mens maar wél door een computer geanalyseerd kunnen

worden, lijkt het gebruik van een verantwoorde analysemethode overbodig te maken. Het lijkt namelijk onvoorstelbaar dat een patroon dat in zo'n grote hoeveelheid gegevens zichtbaar is, onjuist zou zijn. Van Es en Schäfer stellen over de term 'big data': "it disguises more than it reveals. Nevertheless, despite its vagueness, the term captures something of significance about contemporary Western societies, where economic value is generated through the processing of information and the monetization of knowledge".⁴² De term 'big data' past derhalve bij de neo-liberale inslag van techno-optimisme, waarbij de economische waarde van dataverzameling voorop staat. Er zijn op het moment heel veel termen in omloop die allemaal wijzen op de betekenis van dataficering als het digitaal oogsten, analyseren en beslissen op basis van data. Vaak is dat taalgebruik verhullend, weinig specifiek of zelfs foutief. Woorden als digitaal, online, netwerk, en allerlei varianten op data worden inwisselbaar gebruikt. De betekenis- en gebruikswaarde van technologische termen, verwant aan dataficering, onderzoek ik in recente Nederlandse toekomstliteratuur en haar receptie.

1.3 De Nederlandse omgang met toekomstliteratuur

"Literatuur heeft het vermogen de toekomst *invoelbaar te maken én filosofisch te benaderen*, door een verband te leggen tussen de menselijke maat en de grote ideeën en bewegingen die de geschiedenis animeren. Literatuur kan simultaan *hyperactueel* zijn en de *tijd overstijgen*".⁴³

"Literatuur heeft dan ook een kritische functie, of zelfs een morele opdracht: het *trappen tegen de schenen van* wat collectief wordt gepresenteerd als de economische en politieke *normaliteit* – een regime waartegen juist de roman weerwerk kan en moet leveren".⁴⁴

Deze twee uitspraken over de aard en mogelijkheden van literatuur zijn exemplarisch voor de verschijningsvorm die in dit onderzoek centraal staat: het genre van toekomstliteratuur en het potentieel maatschappelijk disruptieve karakter ervan. De manier waarop *Slaap zacht Johnny Idaho*, *Klont*, *Het digitale proletariaat* en *Je hebt wél iets te verbergen* 'de toekomst invoelbaar maken' of 'filosofisch benaderen', alsook de wijze waarop zij 'trappen tegen de schenen van de normaliteit' ga ik na in de werken zelf en de receptie ervan.

Dit doe ik nadrukkelijk in de Nederlandse context, omdat ik wil zien hoe deze toekomstliteratuur en de receptie daarvan functioneert binnen een beeld van de Nederlandse literatuur met een "naar binnen gekeerd, onmaatschappelijk karakter", zoals literatuurwetenschapper Mathijs Sanders dat beeld aanduidt.⁴⁵ De Nederlandse roman wordt "claustrofobisch, narcistisch en gericht op de binnenwereld"⁴⁶ genoemd, en de eventueel "maatschappelijk relevante

boodschap van een werk” wordt tegenover “het ambivalente en meerstemmige van het literaire” gezet – zo stelt literatuurwetenschapper Wouter Schrover.⁴⁷ Er is dan ook al enige tijd een debat gaande over het engagementsgehalte van de Nederlandse literatuur. In deze scriptie wil ik me niet positioneren in dat debat, maar een weinig bestudeerd geëngageerd genre onderzoeken. Ik zie aanleidingen tot antwoord op de vraag waarom het een weinig bestudeerd genre is, in Oudenampsens analyse van het Nederlandse neutraliserende denken, waarbinnen een afkeer van visie bestaat. Deze afkeer van visie zou kunnen verklaren waarom expliciete politieke stellingname en literair engagement in Nederland zo nadrukkelijk ter discussie staan.

Wouter Schrover constateerde in 2016 in de Nederlandse literatuurwetenschap een toename in de bestudering van geëngageerde literatuur.⁴⁸ Maar analyses van hoe romans zich concreet verhouden tot uiteenlopende ethische en politieke kwesties, zoals hoogleraar literatuurwetenschap Thomas Vaessens in *De revanche van de roman* (2009) voorstelde, zijn er nauwelijks. Uit verschillende reacties op dit werk van Vaessens blijkt dat in een Nederlandse benadering van literatuur de singulariteit, meerstemmigheid en ambivalentie van een literair werk voorop dient te staan. Engagementsduiding zou maar leiden tot de reductie van fictie tot een “morele of anderszins maatschappelijk relevante boodschap”, zo signaleert Schrover in navolging van Vaessens.⁴⁹

Ik neem de voorspellende kracht van toekomstliteratuur serieus, als een kritische houding ten opzichte van de huidige en toekomstige omgang met technologie. Zoals Schnitzler in zijn essaybundel stelt: toekomstromans moeten worden gelezen als “tijdsdocument, als literaire getuigenissen van een sluimerend sentiment”.⁵⁰ Dit is echter nog zeer weinig gedaan in de Nederlandse literatuurwetenschap. Literatuurwetenschapper J.A. Dautzenberg stelt in 1980 dat pas vanaf de jaren zestig de (internationale) bestudering van sciencefiction met, zoals hij ze definieert, de subgenres toekomstfictie en wetenschapsfictie op gang kwam. Dit langdurige gebrek aan bestudering wijt hij aan de lage status die het genre heeft:

“science fiction [wordt] *als genre* steeds geïdentificeerd (...) met de minderwaardige voorbeelden ervan. Inderdaad zijn die in aantal (onvergelijkelijk) veel groter dan de waardevolle representanten, maar in principe geldt dit natuurlijk ook voor een zo eerbiedwaardig genre als de historische roman, alleen wordt deze altijd geassocieerd met – om binnen de Nederlandse literatuur te blijven – Bosboom-Toussaint, Couperus en Vestdijk en niet met de niet nader te noemen schrijfsters van de betere ‘damesroman’ ”.⁵¹

In datzelfde jaar 1980 verwoordde recensent Rommert Boonstra zijn houding ten opzichte van toekomstliteratuur, die de onderwaardering van het genre verbindt aan het Nederlandse zelfbeeld: “[h]et Nederlandse hoofd is moeilijk op hol te jagen. We zijn geen romantici. [Voor] meeslepende (...) fantasie (...) moet je in het buitenland terecht (...). Geen wonder dat er in

Nederland nooit goede science fiction is geschreven. Wat moeten we op de Melkweg zolang het Kerkepad er is”?⁵² Dit past bij het clichébeeld van wat de Nederlander zoekt: “eenvoudige, onopgesmukte waarheid”⁵³ en realistische kunst die daarvan een afspiegeling is.⁵⁴

Hannah Arendt noemde het genre van sciencefiction ook al ondergewaardeerd, en in de Nederlandse receptie is dat nog steeds zo, wordt ook buiten de academische wereld gesteld. Martijn Lindeboom, voorzitter van de ‘Stichting ter bevordering van het fantastische genre’ beweert in een recent essay in literair tijdschrift *Tirade* dat die lage status intrinsiek verbonden is met de ouderwetse term sciencefiction. Volgens hem is de premisse van sciencefiction – een setting in een toekomstige wereld waarin verzonden of geëxtrapoleerde technologie centraal staat – al lang vermengd met andere literaire genres.⁵⁵ In zijn inventarisatie van hedendaagse sciencefiction in de ‘lage landen’ lijkt hij zelf echter nog een enge definitie van sciencefiction te hanteren wanneer hij beweert dat er na de jaren negentig erg weinig oorspronkelijke Nederlandse sciencefiction is verschenen. Redenen voor de minieme bestudering van het genre zouden dus de lage status ervan zijn, in combinatie met een schijnbare schaarste aan productie ervan in Nederland.

Sinds de jaren zestig is er zoals Dautzenberg stelt weinig onderzoek naar Nederlandse toekomstliteratuur verschenen, en het onderzoek dat er is, heeft een heel andere focus dan ik wil hanteren. Het is veelal inventariserend van aard en gericht op genre-definiëring. Het recentste onderzoek dateert van 2016 en is een genre-onderzoek naar Nederlandstalige toekomstliteratuur vanaf de achttiende eeuw tot heden door Thomas Pierrart. Hij streeft naar definiëring van het genre in Nederland, en onderzoekt de manieren waarop teksten een toekomsteffect hebben op lezers in ‘de oorspronkelijke lezersperiode’. Pierrart focust op genre-afbakening omdat de term toekomstliteratuur in de literatuurkritiek en literatuurwetenschap “allesbehalve op een eenduidige manier gebruikt (...) [wordt]. Daarbij zijn het vooral de relaties met andere genres als de utopie en sciencefiction die zorgen voor tegenstrijdigheden en problemen”.⁵⁶ In zijn conclusie over het genreprobleem van toekomstliteratuur voor de literatuurwetenschap definieert Pierrart toekomstliteratuur als volgt:

“Toekomstliteratuur omvat in de breedste zin alle literatuur die zich voor de lezer in meerdere of mindere mate in de toekomst van de lezer lijkt af te spelen. Wanneer die toekomst ook het onderwerp van het verhaal wordt, lijkt ze een sterke band te onderhouden met andere genres, zoals de utopie en (althans een deel van) sciencefiction. Het idee van een toekomstige wereld verwoordt een sterke relatie tussen de fictionele wereld als mogelijke wereld en de actuele wereld van de lezer”.⁵⁷

Met deze brede definitie ontwikkelt hij een nieuw genre-model. Daarvoor behandelt hij o.a. *Slaap zacht Johnny Idaho*, de roman die ik ook zal behandelen.⁵⁸ Hij stelt dat de roman op thematisch niveau totalitaire staatscontrole extrapoleert naar een toekomstige samenleving. Hij

doet dit echter om het begrip extrapolatie uit te leggen, niet om inhoudelijk in te gaan op de thematiek van Hulst. Dautzenberg doet op eenzelfde wijze aan maatschappelijke duiding van (Engelstalige) toekomstliteratuur; de thematiek van Isaac Asimovs verhaal ‘The dead past’ over de verantwoordelijkheid van de wetenschapper bij de uitvinding van de waterstof- en atombom, wordt ingezet om na te gaan of dit verhaal nu een regressief of progressief toekomstbeeld is.⁵⁹ Dautzenbergs politiek-ideologische duiding van Nederlandstalige toekomstromans staat in dienst van een genre-onderscheid, en gaat niet verder dan de benaming van een auteur of boek als links of rechts, waarbij hij de auteursintentie in veel gevallen als evident bestempelt. Hoewel Pierrart, die momenteel aan een proefschrift over Nederlandstalige fictionele reisverhalen aan de KU Leuven werkt, belangrijk werk doet voor de literatuurwetenschappelijke bestudering van de Nederlandstalige traditie in dit genre, wil ik een andere insteek kiezen. Ik kies voor een discoursanalyse, waarin ik me richt op het ideologisch gehalte van de verhaalruimte en technologische concepten, gericht op hoe het publieke debat over dataficering is vormgegeven. Ik focus niet op definiëring van het al dan niet utopische of anti-utopische gehalte van recente Nederlandse toekomstliteratuur, maar op maatschappelijk discursieve kenmerken in en buiten de Nederlandse toekomstliteratuur.

1.3.1 Eigen positionering en reflecties op het onderzoek naar Nederlandse toekomstliteratuur

Naar mijn mening is een geneutraliseerd Nederlands denken ook terug te vinden in de literatuurwetenschap als het gaat over het treden buiten literair-realistische kaders. De premisse van pragmatisme wordt dan als gegeven beschouwd, in plaats van gewantrouwd. Literatuurwetenschapper en auteur van *Geschiedenis van de Literatuur in Nederland* (1999) Ton Anbeek stelt bijvoorbeeld dat de Nederlandse literatuur niet echt heeft meegedaan in grote internationale stromingen als bijvoorbeeld het modernisme (dadaïsme, expressionisme, surrealisme) met als argument: “de Nederlandse schrijver staat open voor buitenlandse literaire stromingen, maar vermijdt het extreme, het exuberante, de uiterste consequentie”.⁶⁰ Hiermee lijkt hij in een essentialistische traditie te staan die literatuurwetenschapper Frans Ruiters beschrijft: het typeren van de Nederlandse volksaard als te kalm, nuchter en realistisch om zich met grote overgave in het literaire diepe te gooien.⁶¹ Anbeek concludeert dat een gematigd Nederlands denken de reden moet zijn voor een gebrek aan een traditie in extreme kunstvormen, maar bevraagt niet zijn eigen neutraliserende denken wanneer hij die stromingen als extreem bestempelt. Anbeek geeft een analyse, maar spreidt tegelijkertijd een neutraliserend discours tentoon waarin literair realisme de norm is. De neutrale Nederlandse pragmatische blik wordt altijd als premisse genomen van waaruit verklaard wordt dat er weinig visionair geschreven wordt in Nederland. Ik wil die gedachtegang niet als verklaring, maar als een van de oorzaken

behandelen van het beeld dat er een geringe productie aan visionaire teksten in Nederland is. Want met die geringe productie van toekomstliteratuur valt het wel mee, zoals zal blijken in mijn analyse in hoofdstuk 5.

In deze scriptie wil ik het genreprobleem links laten liggen zodat ik kan focussen op de lang veronachtzaamde maatschappelijke thematiek van toekomstliteratuur. Voor een inhoudelijke vergelijkende analyse op thema is een strikte genredefiniëring namelijk niet van groot belang. Ik bestudeer objecten die in een genre-onderzoek waarschijnlijk niet naast elkaar zouden worden behandeld, juist omdat ze in thematiek zoveel gemeen hebben. Door deze alternatieve onderzoeksinsteek hoop ik tot vernieuwende inzichten te komen wat betreft Nederlandse toekomstliteratuur. De methodische overwegingen van een discoursanalyse faciliteren deze focus, waarop ik in hoofdstuk 2 terugkom.

Pierrart stelt dat voorgaande studies juist op thema focusten, en zijn onderzoek verschilt “van de meeste genrestudies van toekomstliteratuur, waarbij de klemtoon op het thematische aspect ligt”.⁶² Als voorbeeld van zo’n thematische studie noemt Pierrart Riemer Reinsma’s proefschrift *Van hoop naar waarschuwing. Toekomstbeelden in en vlak buiten de literatuur in de Nederlanden* uit 1970. Het proefschrift bevat in vier hoofdstukken voornamelijk samenvattingen van verschenen Nederlandse toekomstliteratuur tussen 1775 en 1967. Reinsma’s voornaamste doel lijkt een indeling in de tijd te maken tussen optimistische en pessimistische toekomstbeelden. Hoewel hij de hoofdstukken een ideologische indeling meegeeft (patriottisme, liberalisme, socialisme, antitotalitarisme) blijft een samenhangende politiek-ideologische duiding van deze -ismen uit. In de samenvatting van hoofdstuk 1 ‘Patriottisme en liberalisme — optimisme en wat pessimisme’ stelt Reinsma bijvoorbeeld dat Betje Wolff waarschijnlijk een pseudoniem gebruikte bij uitgave van haar toekomstroman *Holland in ’t Jaar MMCCC-CXL* in (1777) “uit vrees voor juridische konsekwenties van haar staatsgevaarlijke mentaliteit, (...)”⁶³ maar analyseert vervolgens niet waarom haar toekomstroman als staatsgevaarlijk zou zijn getypeerd.⁶⁴ Reinsma’s genrestudie lijkt op het eerste gezicht zoals Pierrart stelt thematisch ingedeeld, maar is veeleer een inventariserend chronologisch overzicht van verschenen toekomstfictie. Ook Pierrart lijkt zich niet aan deze inventarisatietraditie te kunnen onttrekken, en doet de lezer een overzicht van verschenen toekomstliteratuur vanaf de achttiende eeuw toekomen in een bibliografisch addendum bij zijn masterproef. In 1980 schreef Dautzenberg al: “[g]een enkel literair genre van enige omvang is bibliografisch zo goed gedocumenteerd als sf (...)”.⁶⁵

Dautzenberg doet in zijn artikel een bewering die interessant is in het licht van de door Oudenampsen beschreven Nederlandse geneutraliseerde ideologie. Hij stelt namelijk

“[h]oewel de science fiction en de detective (...) beide overwegend triviale genres zijn, is de afkeer van science fiction niet slechts literair bepaald zoals bij de detective (het is geen literatuur maar lectuur) maar ook ideologisch (het is geen alpha- maar

bèta-lectuur)”⁶⁶.

Literatuurwetenschappers zouden volgens hem afgeschrikt zijn door de inhoud van toekomst-literatuur. De rationaliteit waarmee technologische onderwerpen worden behandeld, wordt volgens Dautzenberg echter enkel aangewend ter vermomming van fantastische ideeën:

“De science fiction als geheel, en zeker die uit de jaren zestig, is dan ook eerder een irrationeel dan een rationeel genre. *Wetenschap* heeft er de functie van *alibi* voor de *irrationaliteit*, net zoals de nominale *toekomst* een *alibi* is voor *reactionaire maatschappelijke opvattingen*”⁶⁷.

Hieruit blijkt een afkeer van visie en duidelijke voorkeur voor realistische boven ‘irrationele’ literatuur. Ook zet hij hier genrekenmerken (focus op technologische of wetenschappelijke ontdekkingen en een toekomstsetting) weg als ‘alibi’s’ voor irrationele maatschappijkritiek. Daarmee depolitiseert hij het genre dat hij zelf bestudeert. Hij lijkt de maatschappijkritische behandeling van een politiek onderwerp in toekomstsetting niet serieus te nemen door het a priori als irrationeel te bestempelen. De bestudering van Nederlandse toekomstliteratuur heeft lang op zich laten wachten vanwege een lage status en schijnbare schaarste in het aanbod ervan. Vanaf de jaren zestig was het onderzoek ernaar vooral inventariserend van aard en had het een focus op het genredebat.

De maatschappelijke dimensie van toekomstliteratuur lijkt ongeanalyseerd gebleven omdat genrekenmerken a priori in een negatief daglicht staan: de premissen zouden irrationeel en te extreem zijn en grotendeels leiden tot “loze fantasterijen, puberale en reactionaire wensdromen”⁶⁸. Neerlandica Saskia Pieterse suggereert in een opinie-artikel dat de verklaring voor de geringe literatuurwetenschappelijke en literaire kritische aandacht voor de feedbackloop tussen toekomstroman en werkelijkheid, kan liggen in het feit dat in de Nederlandse samenleving het politieke niet als politiek geïdentificeerd lijkt te kunnen worden.⁶⁹ Ze stelt dat Nederlandse speculatieve fictie in de mainstream cultuur nauwelijks wordt opgepikt, terwijl het genre juist bijzonder inzichtelijk zou kunnen zijn op technologisch vlak vanwege de grote Nederlandse ontvankelijkheid voor technologische innovaties.⁷⁰ Ook politicoloog Merijn Oudenampsen heeft het in een opinie-artikel over de moeilijke Nederlandse relatie tussen politiek en kunst:

“Het geaccepteerde streven is een autonoom werk waar ieder het zijne uit kan halen. Deze opvatting van autonomie is voor de kunstenaars in kwestie een tweesnijdend zwaard: het geeft een ongekennde uitingsvrijheid en beperkt tegelijkertijd die vrijheid door van de kunstenaar te eisen dat deze zich niet oprecht met de wereld bemoeit”⁷¹.

De Nederlandse technologische ontvankelijkheid en tweeledige autonomierol neem ik mee in mijn analyse van het taalgebruik van de romans, essaybundels en receptie daarvan. De behandeling van één van die technologieën – dataficering – bestudeer ik inhoudelijk door te

analyseren hoe discoursen over de Nederlandse omgang met politiek, technologie en traditie in toekomstliteratuur samenkomen. Zoals filosoof Rosi Braidotti sciencefiction verdedigt “als ideeënliteratuur met een serieuze filosofische inhoud en de kenmerkende intentie om morele boodschappen over te brengen” en focust op de posthumanistische elementen van sciencefiction, verdedig ik toekomstliteratuur in Nederland als een politiek genre dat iets kan zeggen over dataficering.⁷²

Hoofdstuk 2

Methode en materiaal

2.1 Discoursanalyse

In dit hoofdstuk beargumenteer ik waarom ik de methode van de discoursanalyse gebruik in mijn onderzoek op het snijvlak van technologie, literatuur en politiek in Nederland. Ik wil te weten komen op welke manieren er over dataficering gesproken wordt in het literaire-, essayistische- en literairkritische domein. In lijn met Michel Foucaults visie op discours stel ik schijnbare vanzelfsprekendheden binnen dat discours ter discussie.

Met een discoursanalyse analyseert men niet alleen wat een bewering inhoudt, maar ook onder welke omstandigheden deze uitgesproken wordt. Wie spreekt over een bepaald onderwerp, vanuit welke instantie en in wat voor context? Waarom komen bepaalde uitspraken regelmatig voor, en zijn andere taboe? Het gaat om het ontdekken van patronen in de manier waarop beweringen worden gedaan. Daarbij is het minder van belang welk individu wat zegt (een bepaalde recensent of auteur), maar gaat het om wat ‘de instantie van recensent of auteur’ op een bepaalde plek over een bepaald object zegt. Volgens Foucault moeten ordenende categorieën als ‘boek’, ‘literatuur’ en ‘auteur’ niet a priori aangenomen worden, omdat zij in bepaalde perioden in de geschiedenis als zodanig ter discussie staan of hebben gestaan. Foucault verzet zich tegen de aanname dat objecten bestaan, vóórdat er over gesproken wordt. In zijn boek *The Archaeology of Knowledge* geeft hij hierbij een voorbeeld van het concept krankzinnigheid, dat voordat erover gesproken werd niet als zodanig bestond. Men had het toen over ‘bezeten zijn door de duivel’, of over ‘moreel weerzinwekkende mensen’. Een intrinsieke betekenis van krankzinnigheid bestaat daarom volgens Foucault niet – die wordt gevormd door de manier waarop erover gesproken wordt.⁷³ In de discoursanalyse gaat het hem dus niet om de definitie van een concept, maar om de processen van betekenisgeving rondom die concepten. Filosofe Baukje Prins stelt hierover: “[m]et zijn benaming verlenen we een zaak bestaansrecht, door over iets te spreken verkrijgt een fenomeen een legitieme plaats in de symbolische ordening van onze wereld”.⁷⁴ Op dezelfde manier ga ik in dit onderzoek niet op zoek naar de intrinsieke

betekenis van een term als dataficering, maar kijk ik naar de betekenisgeving aan die term binnen de Nederlandse toekomstliteratuur en haar receptie.

Hoewel ik Oudenampsen's theorie van de geneutraliseerde Nederlandse ideologie gebruik, kies ik niet zoals hij voor de methode van de ideologiestudie. In politicologische context is dit te beargumenteren, maar omdat het in de literatuurwetenschap gebruikelijker is de relatie tussen kennis en macht vanuit de traditie van Foucault te benaderen,⁷⁵ volg ik dat voorbeeld. Oudenampsen bestudeert concreet hoe machthebbers (politici) kennis verspreiden, ook ik bestudeer hoe macht en kennis in de literaire wereld in elkaar grijpen. Rock, Franssen & Essink stellen:

“[e]en auteur heeft niet zomaar recht van spreken: hij is altijd ingebed in netwerken van macht en claims op kennis, die zijn uitlatingen mogelijk maken, maar ook beperken. (...) Hoewel die machtsrelaties vaak nauwelijks als zodanig worden herkend, hebben ze wel belangrijke gevolgen voor wat de schrijver kan zeggen en hoe hij dat kan zeggen.”⁷⁶

Het doel van een discoursanalyse is die onderliggende machtsrelaties boven tafel te krijgen. Niet in de laatste plaats onderzoek ik hiermee ook de politieke veronderstellingen die achter dataficeringstechnologieën zitten, en die vaak als vanzelfsprekend voorondersteld worden. Zoals Rock, Franssen & Essink stellen is er een bepaalde groep wetenschappers die machtsrelaties in de literatuur onderzoeken in termen van ideologie (zoals Oudenampsen), en ook een groep die dat doet met de term discours – omdat zij dat een meeromvattende en minder statische term vinden.⁷⁷ Ik hoor bij die laatste groep, omdat ik naar een combinatie van politiek-ideologische, technologische en literatuurwetenschappelijke /-kritische uitspraken kijk. Het gebruik van de term discours lijkt mij productiever om die speciale vervlechting van uitspraken te benaderen.

Bij een discoursanalyse bestaan echter ook enkele methodologische kanttekeningen waar de onderzoeker rekening mee dient te houden. Volgens Foucault is er namelijk geen manier om buiten een discours te staan, om het vanuit die buitenstaanderspositie te identificeren. Alle uitspraken over een bepaald onderwerp zijn altijd onlosmakelijk verbonden met het discours dat erover bestaat, vandaar dat de onderzoeker moet onderkennen altijd onvermijdelijk onderdeel te zijn van het discours dat zij wil beschrijven. Verder is het een moeilijkheid dat een gehanteerde theorie ook altijd onderzoeksmateriaal zou kunnen zijn, omdat alle mogelijke soorten teksten in een discoursanalyse bestudeerd kunnen worden. Ook brengt een discoursanalyse voor de bestudering van romans nog een interessante methodologische kwestie met zich mee: de omgang met de positie van de (roman)auteur. Kan deze buiten een discours treden? In de literatuurwetenschap bestaat een zogenaamde ‘strijd om de auteur’: kan deze buiten het discours treden, staat zij er altijd onvermijdelijk in of bestaat er een tussenpositie?⁷⁸ Ik ga uit van een tussenpositie voor mezelf als onderzoeker en voor de auteurs van de vier analyseobjec-

ten.⁷⁹ Er zijn mogelijkheden op het discours te reflecteren, maar er helemaal uit stappen gaat niet.

Een groot methodologisch voordeel van een discoursanalyse voor mijn onderzoek, is dat literaire uitspraken bij voorkeur geconfronteerd worden met niet-literaire uitspraken, om vast te stellen of er sprake is van een discursief patroon.⁸⁰ Rock, Franssen & Essink stellen: “Foucaults streven om uitspraken terug te plaatsen in een algemene economie van discoursen [heeft] veel onderzoekers gestimuleerd literatuur in verband te brengen met andere, niet-literaire domeinen (...)”.⁸¹ Alle soorten teksten staan op hetzelfde niveau, wat mij de mogelijkheid geeft om in tegenstelling tot traditioneel onderzoek naar toekomstliteratuur te focussen op de maatschappelijke inhoud in plaats van de genreproblematiek. Mijns inziens heeft de preoccupatie met de genreproblematiek te lang voorkomen dat literatuurwetenschappelijk onderzoek naar de maatschappijkritische dimensie van toekomstliteratuur is uitgevoerd. Het loslaten van vooraf ingegeven genrebenamingen geeft mij de vrijheid verschillende soorten teksten gelijkwaardig naast elkaar te onderzoeken.

Vanuit discoursanalytisch perspectief behandel ik de fictie, non-fictie en kritiek op hetzelfde niveau, omdat een categorie-indeling als ‘literatuur’ ten opzichte van ‘non-fictie’ een product is van een discours in plaats van een vooraf gegeven onderscheid. Ik gebruik de term toekomstliteratuur omdat die qua omschrijving geldt voor zowel de essaybundels als de romans: de auteurs beschrijven hun visie op een toekomstige maatschappij, met als focus van die toekomstigheid de technologie van dataficering. De status van ‘kunstwerk’ die doorgaans aan romans, maar niet aan non-fictionele teksten wordt verleend, is in dit onderzoek ondergeschikt aan de thematiek van de onderzoeksobjecten. In de literatuurwetenschap bestaan verschillende standpunten over het discursieve gehalte van literatuur. Rock, Franssen & Essink stellen dat het er soms op lijkt dat “ ‘het ‘literaire’ van literatuur er juist in zit dat een roman of gedicht zich onttrekt aan de werking van discoursen”.⁸² Zij stellen ook dat literatuur door haar manier van formuleren de lezer kan wijzen op het bestaan van een discours en dat verschillende taalconstructies de lezer bewust kunnen maken van de norm en uitzondering – het discursieve en het taboe over een onderwerp.⁸³

In dit onderzoek wil ik ontdekken wat het met de bestudering van toekomstromans en toekomstessays doet als op methodologisch niveau de categorieën ‘roman’, ‘essay’ en ‘recensie’ losgelaten worden. Natuurlijk is het voor de leesbaarheid en begrijpelijkheid van mijn onderzoek handig om die termen als aanduidingen te blijven hanteren. Dit resulteert in een thematisch ingedeeld onderzoek, waarin echter niet alle gevonden patronen in even grote mate in alle analyseobjecten aanwezig zijn. In hoofdstuk 4 ligt de focus bijvoorbeeld meer op de essaybundels, en in hoofdstuk 5 op de romans.

2.2 Materiaal

Zoals literatuurwetenschapper Dirk de Geest stelt is het principieel onmogelijk om een exhaustieve weergave te geven van een bepaald discours,⁸⁴ toch heb ik getracht een representatief corpus samen te stellen. De vier analyseobjecten zijn geselecteerd om de vergelijkbare nadruk op het thema dataficering, hun recente verschijningsdatum en Nederlandse origine. Alle boeken zijn bij een andere uitgeverij verschenen. Daarbij heb ik bewust gekozen voor een specifieke technologie in plaats van technologie in het algemeen, zodat ik in de reikwijdte van een scriptie een conclusie kan trekken over het publieke debat rond die specifieke technologie.

De selectie aan recensies van de romans heb ik overgenomen van de recensiebank Literom, voor de recensies van de essaybundels heb ik een eigen selectie gemaakt omdat recensies van non-fictieboeken niet in Literom zijn opgenomen. Recensies van de volgende kranten en tijdschriften bespreek ik in dit onderzoek: *De Groene Amsterdammer*, *De Nieuwe Koers*, *de Volkskrant*, *Het Parool*, *Nederlands Dagblad*, *Noordhollands Dagblad*, *NRC Handelsblad*, *NRC.NEXT*, *Trouw* en *Vrij Nederland*. In tegenstelling tot voorgaande studies naar Nederlandse toekomstliteratuur, kijk ik niet naar een aantal eeuwen of decennia, maar naar vier recente werken, verschenen binnen een periode van drie jaar. Bij de bestudering van toekomstliteratuur over een grote periode, bijvoorbeeld vanaf de achttiende eeuw tot ‘nu’, schijnt het noodzakelijk te zijn om genre-afbakingen te maken. Mijn keuze voor de bestudering van vier recente, in een zeer korte periode verschenen werken, draagt wederom bij aan de afwending van de focus op genreproblematiek.

In de receptie verwacht ik de meest ondubbelzinnige discursieve patronen te ontdekken omdat een recensent in relatief korte tijd een oordeel vormt over een niet zelfgekozen onderwerp. Het is aannemelijk dat maatschappelijke conventies in dat soort teksten doorschemeren. In de essaybundels, die qua tekst meestal ondubbelzinnig hun standpunt naar voren brengen, lijkt me de mate van discursiviteit relatief makkelijk te beoordelen. In de romans zijn de discursieve elementen het moeilijkst te ontwaren, omdat de onderzoeker moet beoordelen of de discursieve elementen kritisch of onkritisch zijn ingezet in de romantekst. De verborgen agenda van alle discursieve uitspraken over dataficering wil ik middels deze analyse expliciet maken. Daarnaast is mijn eigen positie meer dan eens discourskritisch, juist waar de zelfbewustheid over het discours van de essays en in de romans tekortschiet of er een blinde vlek bestaat.

2.3 Centrale begrippen samengevat

De betekenisgeving rond dataficering in en over toekomstliteratuur onderzoek ik middels een discoursanalyse. Een aantal analytische begrippen is daarbij van belang, die ik hier in eigen woorden omschrijf. Dataficering definieer ik als het digitaal oogsten, analyseren en beslissen op basis van grote hoeveelheden data.

‘Depolitiseren’ is het ontdoen van het politieke karakter van een onderwerp. De politieke dimensie van een kwestie wordt geneutraliseerd. ‘Techno-optimisme’ omvat het geloof dat de weg naar vooruitgang met technologie geplaveid is, en dat voor alle moderne problemen een technologische oplossing bestaat. In verhevigde vorm leidt dit tot een historistisch ‘technologisch finalisme’, waarin techno-optimisme doorschiet tot een evolutionair geloof in de onontkoombaarheid van alle technologische vernieuwingen.

Mijn bronmateriaal beschouw ik als zijnde representatief voor het Nederlandse publieke debat over dataficering in en over toekomstliteratuur. Het ‘publieke debat’ definieer ik derhalve als het spreken over dataficering in fictie, non-fictie en de receptie daarvan. Dat spreken heeft een politieke dimensie, die ik in hoofdstuk 3 behandel. Ik bedoel daar nadrukkelijk niet het ‘politieke debat’ over dataficering mee, zoals dat in Nederland in de Eerste en Tweede Kamer gevoerd wordt.

2.4 Samenvatting van de inhoud van de analyseobjecten

2.4.1 *Slaap zacht Johnny Idaho*, Auke Hulst, 2015

Deze toekomstroman speelt zich af op de vier eilanden Downside, Midlevel, Upside en Executive, die samen de Archipel vormen – een kunstmatig opgespoten eilandengroep die gerund wordt door een conglomeraat van multinationals. Een van de drie hoofdpersonen woont op Executive en is CEO bij een van die multinationals Capital C: de Nederlander Gerson. Hij heeft uit eigen kapitaal het wetenschappelijke bedrijf Sisyphus opgericht om middels het celregeneratieonderzoek dat ze daar doen onsterfelijkheid voor zichzelf te bereiken. Hij is gediagnosticeerd met een onbekend syndroom, waardoor hij haast heeft het eeuwige leven te bereiken.

De tweede hoofdpersoon is de Japanse Hatsu die voor Gerson werkt en daarvoor tussen Upside en haar woning op Midlevel pendelt. In deze klassenmaatschappij waarin een avondklok geldt, een bedrijf genaamd ‘Good To Know You’ de geheime politie is, een recht op op maat gesneden reclame geldt, rijken voorrang hebben op alle sociale voorzieningen en ook op de snelweg, komt de derde hoofdpersoon Johnny als illegaal binnenvaren. Hij is een gedesillusioneerde Amerikaanse tiener die vermoedt dat de terroristische aanslag op zijn flat waarbij hij zijn moeder verloor in werkelijkheid een ongeluk wegens een fatale bouwfout door Capital C was. Zijn doel is om de alomtegenwoordige surveillance en op data gebaseerde controle van de beveiligingsbeambten genaamd Pleasers te omzeilen om Gerson te vermoorden, in zijn ogen de verantwoordelijke voor de dood van zijn moeder. Waar Hatsu grote moeite heeft de Pleasers te overtuigen dat haar afwijkende looproute niets te betekenen heeft met dissidentie en de straf van uitzetting die daar bij hoort, lukt het Johnny om een valse identiteit aan te nemen en daarmee door te dringen tot Executive en Gerson te vermoorden. Hatsu heeft dan

net het heft in eigen hand genomen en de technologie die voor onsterfelijkheid zou kunnen zorgen vernietigd.

2.4.2 *Het digitale proletariaat*, Hans Schnitzler, 2015

Hans Schnitzler onderzoekt in dit essay de mogelijkheden van ‘technotherapie voor de digitale tijdsgeest’. In de drie delen van deze therapeutische sessie gaat hij in op de geschiedenis, huidige en toekomstige staat van de mens als proletariër. Hij stelt dat na de industrialisatie van het lichaam de industrialisatie van de geest aangevangen is, waardoor een nieuw digitaal proletariaat is ontstaan zoals Marx dat aanduidde in de negentiende eeuw. In plaats van het fysieke wordt nu de intiem-persoonlijke binnenwereld van deze ‘kudde’ uitgemolken ter winstmaximalisatie van grote technologiebedrijven. Het verschil met de negentiende eeuw duidt Schnitzler als de zelfverkozen onderwerping aan de voyeuristische en exhibitionistische behoeften die deze bedrijven uitventen. Hij bespreekt verschillende maatschappelijke factoren, zoals het onderwijs, die volgens hem dienstbaar zijn aan deze digitale heilstaat. Schnitzler stelt dat de technologische conditie van de mens haar ertoe noopt altijd voor de mogelijkheden te kiezen die technologie biedt, waaraan onze morele afwegingen en omgang met elkaar uiteindelijk ondergeschikt zijn.

2.4.3 *Je hebt wél iets te verbergen*, Maurits Martijn & Dimitri Tokmetzis, 2016

In deze essaybundel gaan Martijn en Tokmetzis op zoek naar argumenten tegen de dooddoener ‘ze mogen best data van me verzamelen, ik heb toch niets te verbergen’. In een aantal hoofdstukken nemen ze grote technologische invloeden op ons leven onder de loep, zoals de smartphone en de bedrijven die ongezien in de data daarvan handelen. Maar ook overheidsdiensten zoals de Belastingdienst en politie die op basis van data voorspellingen maken over toekomstig gedrag en daar beslismodellen aan ophangen. Ze willen het levensbelang van privacy aantonen, met voorbeelden van personen die vanwege verkeerd ingevulde datakoppelingen in overheidssystemen jarenlang moeten vechten voor rehabilitatie of zelfs onder de druk van een constant gevoelde surveillance bezwijken. Ze waarschuwen voor de onzichtbare dataverzameling die wij onverschillig toelaten en op basis waarvan uitgebreide profielen worden samengesteld die in publieke en private netwerken versmelten. De bundel bevat ook een link naar een zelfverdedigingsgids die ze samenstelden, waarmee mensen hun online privacy en veiligheid kunnen verbeteren.

2.4.4 *Klont*, Maxim Februari, 2017

In de toekomstroman *Klont* lezen we over twee hoofdfiguren. Publieke intellectueel Alexei Krups geeft lezingen over de klont als een samenraapsel van gedeserteerde drones, en de dood van de roman in tijden van dataficering waarin alles vergelijkbaar is geworden en men niet meer geïnteresseerd is in het onvergelykbare van de mens. Daarnaast krijgen we de zielenroerselen mee van de depressieve ambtenaar Bodo Klein, die nadat hij een zelfmoordpoging heeft gedaan de opdracht van zijn Minister van Veiligheid Kirstin Elias krijgt om Krups als plagiërende charlatan te ontmaskeren. Hij lijkt echter geen voldoening te ontnemen aan het ontmaskeren van deze figuur, zoals hij zich ook in toenemende mate een vreemde voelt in zijn huwelijk met verpleegster Colette. De twee hoofdfiguren draaien om elkaar heen maar komen niet met elkaar in confrontatie. Toch komt Krups publiekelijk ten val en lijkt Klein daarna gerehabiliteerd. Alle personages (kinderen van Colette, collega's van Bodo en Alexei) verhouden zich in momenten van reflectie tot de klont en geven hun eigen definitie ervan.

Hoofdstuk 3

De Nederlandse behoefte aan feiten

In dit hoofdstuk kijk ik naar het spreken over de politieke dimensie van dataficering in en over toekomstliteratuur. Ik zal laten zien dat dit spreken is ingegeven door een Nederlandse behoefte aan feiten enerzijds, en een afkeer van visie anderzijds. Meer specifiek omvat het de behoefte aan meetbare gegevens om de werkelijkheid te structureren, en een afkeer van de visie dat technologie sturend is in die structurering van de werkelijkheid en een bepaald mensbeeld in zich draagt.

Behoeftte aan feiten en afkeer van visie blijken twee zijden van dezelfde medaille die in het dataficeringsdiscours op een complexe manier samenhangen. Adoptie van veel datatechnologie gebeurt omdat er een toenemende behoefte is om een alsmaar groeiende databerg af te graven, aan de andere kant bestaat er een onverschilligheid voor de mogelijke gevolgen hiervan en het idee dat technologie normerend werkt. In de eerste paragraaf komen vier houdingen aan bod ten opzichte van privacyverlies. De opkomst van dataficeringstechnologie wordt namelijk eerst en vooral besproken in het licht van het privacyverlies dat die technologieën impliceren en de kwalijkheid of noodzakelijkheid daarvan. De houdingen variëren van onverschilligheid en geïnformeerde onverschilligheid, via bewustheid van mogelijke gevaren tot verzet ertegen. Deze houdingen worden ingenomen door zowel de vier auteurs, personages in de romans, als de recensenten.

3.1 ‘Is dat erg?’ Van onverschilligheid tot verzet

Een discursief patroon dat door alle auteurs en sommige recensenten wordt beschreven, is de grote mate van onverschilligheid die over privacyproblematiek heerst. Martijn en Tokmetzis geven aan dat er sinds de onthullingen van Edward Snowden over de veiligheidsdienst NSA veel aandacht is voor privacy, maar dat er een verschil is tussen hoe men zegt over privacy te denken, en hoe men er in het dagelijks leven naar handelt.⁸⁵ Mensen wéten wel dat hun privégegevens bekend zijn en in toenemende mate verzameld worden, maar privacy sneuvelt vaak naast

gemak, efficiëntie, veiligheid en gratis diensten en producten. Jaap Tielbeke recenseert voor *De Groene Amsterdammer* de bundel van Martijn en Tokmetzis, en stelt dat er “iets gekks aan de hand [is] met privacy. Intuïtief vinden we het ontzettend belangrijk, maar ons gedrag vertelt een ander verhaal”.⁸⁶ Alexei Krups zegt in *Klont*: “[d]e mensen weten (...) dat de slimme dingen die ze kopen buiten hun medeweten om de boel manipuleren en tegelijk gemanipuleerd worden, maar het grappige is dat ze vervolgens ook hun auto gewoon aansluiten op het internet. Alles is rijp voor penetratie en oppressie”.⁸⁷ Die onverschillige houding wordt later in de roman geëxpliciteerd door het personage Colette, de vrouw van Bodo, die in alarmerende termen peinst over wat de klont kan betekenen, maar daarna schouderophalend denkt: “Nou ja het zal wel, ze heeft haar eigen werk”.⁸⁸

Schnitzler stelt dat men nog steeds vrij slaafs algemene voorwaarden accepteert die niemand leest, terwijl er tegenwoordig toch “meer aandacht is voor de kleine lettertjes van de digitale overeenkomst”.⁸⁹ Deze onverschilligheid over de gevolgen van dataficering beschrijft Schnitzler als datasubjectivisme – de bereidheid van burgers om datasubject te worden en zich te onderwerpen aan gegevensverzameling.⁹⁰ Hij geeft een aantal redenen voor die bereidheid, waaronder gewenning. Wie kijkt er tegenwoordig nog raar op als Google je zoekopdracht afmaakt? Daarnaast is gemak een grote factor, alsmede een verwenfunctie van niet meer de deur uit hoeven om ervaringen op te doen. Bovendien, stelt hij, biedt het vertrouwen in gegevensverzameling de illusie van controle op de werkelijkheid. Verder geeft hij aan dat we vanwege de alomtegenwoordigheid van slimme apparaten ongeïnteresseerd zijn geraakt in hun werking. Zolang apparaten maar dienst doen zoals we van ze verwachten, stellen we geen vragen over de werking of de maatschappelijke gevolgen ervan:

“Wij eisen onmiddellijke beschikbaarheid van onze techniek, en aangezien de meeste apparaten aan die behoefte voldoen, blijven we onverschillig voor de wijze waarop dergelijke objecten functioneren of tot stand zijn gekomen. We tasten daardoor niet alleen in het duister over de technische bijzonderheden van onze apparaten, maar ook over de sociale actoren en factoren die een techniektoepassing haar uiteindelijke vorm geven en maatschappelijk geaccepteerd maken”.⁹¹

Martijn en Tokmetzis schrijven eveneens over gemak en efficiëntie als redenen voor de onverschillige houding tegenover privacyverlies, maar stellen dat de voornaamste oorzaak de onzichtbaarheid is van de gegevensverzameling die onder onze neus plaatsvindt. Een groot deel van hun boek is dan ook gewijd aan het zichtbaar maken van deze datastromen. Nederlanders zijn volgens Martijn en Tokmetzis ook erg ontvankelijk voor het aanleveren van bijvoorbeeld gezondheidsdata in ruil voor premiekorting.⁹² De volgens Martijn en Tokmetzis naïeve redenering die hierbij vaak wordt gemaakt luidt: ‘ze mogen data van me verzamelen, ik heb toch niets te verbergen’. Het doel van *Je hebt wél iets te verbergen* is om argumenten

aan te voeren tegen deze gedachtegang. Echter, uit de receptie blijkt dat dit ondanks de inzet van Martijn en Tokmetzis de grondhouding blijft waarmee Nederlandse recensenten de romans en essaybundels over dataficering benaderen. Ze accepteren de scepsis van de auteurs maar moeilijk, en willen argumenten blijven horen voor de ernst van de zaak.

Geïnformeerde onverschilligheid

Journalisten stellen in auteursinterviews dan ook veelvuldig de vraag die aan de basis ligt van de boeken van Schnitzler en Martijn en Tokmetzis, en waarop ook gereflecteerd wordt in de romans: ‘waarom is het erg dat er gegevens van ons verzameld worden’? Constateringen of vragen van de volgende snit troubleren het debat in plaats van het te specificeren: “Toch blijft het voor de doorsneeburger een redelijk abstract verhaal (...) Vermoedelijk denkt het gros van de gebruikers dan nog steeds: ‘So what’? (...) Hoe erg is dat”?⁹³

Recensenten zijn zich bewust van de onverschilligheid waarmee velen privacy benaderen, maar overstijgen die positie zelden. Zo ook *de Volkskrant*-journalist Huib Modderkolk die aan het begin van zijn recensie van het boek van Martijn en Tokmetzis stelt: “Het is de grote obsessie van privacyvoorstanders: hoe maak je aan mensen die hun schouders ophalen over privacy duidelijk dat het wél kwalijk is”?⁹⁴ In deze zin komen een aantal aannamen samen over de onverschillige acceptatie van privacyverlies. Ten eerste heeft het woord ‘obsessie’ een negatieve lading die terugslaat op de auteurs Martijn en Tokmetzis. Daarnaast is ‘privacyvoorstanders’ een ongelukkig gekozen term, omdat die impliceert dat er ook ‘privacytegenstanders’ zouden zijn. Tegen zulke redeneringen, stellen zij in een interview in *Nederlands Dagblad*, brengen Martijn en Tokmetzis te berde dat privacy een grondrecht is dat vastligt in de Nederlandse grondwet, de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens en het Handvest van de Verenigde Naties.⁹⁵ Deze subtiel-impliciete negatieve houding ten opzichte van het belang van privacy zoals die van Modderkolk, komt in bijna alle bestudeerde recensies terug. Er lijkt een discrepantie te bestaan tussen het begrijpen van de ernst van het verlies van privacy door dataficeringstechnologie, en het daadwerkelijk voelen van die ernst. Uit de interviewvragen die gesteld worden blijkt dat het belang van privacy zoals auteurs dat verdedigen, niet altijd gevoeld wordt. Uit de vragen blijkt een focus op actuele feiten, die een op voorbeelden geëxtrapoleerde visie op de nabije toekomst uitsluiten. Er bestaat een bewustheid van onverschilligheid over privacyverlies, die zelfs na benoeming ervan de grondhouding blijft waarmee de recensenten de toekomstliteratuur benaderen.

Vrij Nederland-journalist Harry Lensink stelt tegenover Martijn en Tokmetzis dat ‘het probleem’ dat privacy niet als van levensbelang wordt geacht, is dat er te weinig klinkende voorbeelden van zijn.⁹⁶ Martijn en Tokmetzis vertellen dan onder andere over ‘de database-dode Alexander Dolmatov’, een Rus die in Nederland vanwege administratieve systeemfouten gedetineerd zou worden, waarna hij zelfmoord pleegde. Lensink stelt daarna:

“Een tragische, maar op zichzelf staande dodelijke casus. Daarbij kan je nog een handvol niet-fatale gevallen tellen waarin burgers slachtoffer zijn geworden van op hol geslagen data-analyse. Ergo, het blijft moeilijk om het loerende gebrek aan privacy invoelbaar te maken”.⁹⁷

Ditzelfde punt maakt Jaap Tielbeke, recensent bij *De Groene Amsterdammer*:

“[d]e bevindingen van Martijn en Tokmetzis zijn bij vlagen onthutsend, maar de verontwaardiging beklijft niet. (...) De excessen zijn schokkend, maar het blijven excessen. Nog altijd zeurt in het achterhoofd die frustrerende vraag: *so what?*”.⁹⁸

Deze redeneringen beoordeel ik als een heftige vorm van geïnformeerde onverschilligheid, een zeer achteloos ‘niet zien wat er staat’ – als zelfs een sterfgeval niet beklijft. Het vertrouwen in het intrinsieke belang van databases weegt blijkbaar op tegen een dodelijk verwijtbaar uitvloeisel van de meetcultuur.

Ook Martijn en Tokmetzis tonen zich ondanks hun discourskritiek op de ‘ik heb niets te verbergen’-onverschilligheid zelf nonchalant over de houding van de Nederlandse overheid ten opzichte van dataficering. Tokmetzis zegt in het interview met Lensink over de specifiek Nederlandse opstelling ten opzichte van data-oplossingen: “[d]e houding van Den Haag is nu vooral: is het efficiënt? Is het goed voor ons? Is het gemakkelijk? Maar je moet veel meer belangen afwegen”.⁹⁹ Samen met Martijn concludeert hij in hun essaybundel dat er achter datatoepassingen als risicoscoring in Nederland geen ‘kwade Big Brotherbedoelingen’ zitten, maar dat ze in principe dezelfde werking hebben als bijvoorbeeld het sociale kredietsysteem in China dat gebaseerd is op socialistische kernwaarden.¹⁰⁰ “[D]it is een overheid die, vaak met de beste bedoelingen, voor zo ongeveer ieder probleempje een database optuigt en koppelt aan een andere. Dit is een overheid die de regie over de datastromen van haar burgers kwijt is geraakt.”¹⁰¹ Martijn en Tokmetzis stellen hier een depolitiserende houding van de Nederlandse politiek aan de kaak, maar kunnen er ook niet los van denken zoals de zinsnede “vaak met de beste bedoelingen” laat zien. Die ‘beste bedoelingen’ zijn nu juist de depolitiserende factor waarmee Martijn en Tokmetzis op hun eigen beurt geïnformeerd onverschillig omgaan. Tokmetzis: “Het is lastig om ambtenaren en politici erop aan te spreken. De reactie is vaak: we bedoelen het toch goed? *Daar twijfel ik niet aan.* Maar het gaat om de uitwerking waar je grote vraagtekens bij kan stellen”.¹⁰² Wanneer de bedoelingen ‘goed’ genoemd worden (in plaats van bijvoorbeeld ‘onvermijdelijk politiek gekleurd’), blijft het beeld van een Nederlandse neiging tot neutrale, non-ideologische data-oplossingen intact.

Bewustheid van de gevaren van dataficering en verzet ertegen

In de romans komt een aantal personages voor dat zich bewust is van hun privacyverlies en constante surveillance, en opletten reageert wanneer zij zich bekeken weten. Dit is bijvoor-

beeld het geval bij Hatsu, die zich in toenemende mate bewust wordt van de Ogen en Pleasers die haar in de gaten houden en hen probeert te mijden.¹⁰³ Op een wijze die doet denken aan hoe Winston Smith in *Nineteen Eighty-Four* in zijn dagboek schrijft, verschuilt zij zich in een kast in haar appartement om een brief van haar vader te herlezen.¹⁰⁴ Wanneer haar collega Keji in elkaar krimpt als er een Oog voorbij zijn appartement vliegt beschrijft Hatsu het Panopticonprincipe waaraan zij onderworpen zijn: “[h]et ergste is niet dat ze voortdurend bekeken worden, het ergste is dat ze doordeesemd zijn van die gedachte. Bekeken worden is niet eens meer nodig.¹⁰⁵ Ook Gersons dokter is zich in de roman bewust van surveillance. Tot tweemaal toe neemt hij Gerson mee naar buiten om niet gehoord te worden en in vertrouwen met hem te kunnen spreken. Hieruit blijkt dat het patiëntgeheim in de roman zijn waarde heeft verloren.¹⁰⁶ In *Slaap zacht Johnny Idaho* lijken de personages zich bewust van hun Panopticonsituatie, maar deze bewustheid slaat alleen bij een marginaal personage om in verzet. Johnny komt te weten dat een mysterieus figuur genaamd ‘De panter’ filmpjes online zet waarin hij oproept de klassenstrijd die er gaande is in de Archipel onder ogen te zien en op te merken dat zij “als holenmensen in Plato’s grot zitten met Imax op de wanden”.¹⁰⁷ Ook waarschuwt hij de mens om zichzelf niet als een zoveelste ding op te laten nemen in het Internet of Things. Hij stelt: “Machines beheersen ons leven, we geven ze te veel macht uit luiheid en hebzucht. Ze vergeten nooit”.¹⁰⁸ In een tweetal uitroepen die aan de panter worden toegeschreven verenigt Hulst angst voor terroristische aanslagen met angst voor dictatoriale regimes: ‘Apple Akbar’ en ‘Weg met grote broer’. Verder krijgt de lezer kort te horen dat er twee meiden zijn uitgezet.¹⁰⁹ Deze politieke dissidenten komen echter dermate weinig aan bod en bovendien te weinig in aanraking met de hoofdpersonages, dat hun verzetsrol te marginaal is om als thematisch onderdeel van de roman te gelden.

In *Klont* horen we geen verzetsgeluid zoals dat, hoe kortstondig ook, in *Slaap zacht Johnny Idaho* aanwezig is. Daar biedt Alexei Krups de onverschilligheid over dataficering op een andere manier het hoofd: hij creëert een vijandbeeld om het onderwerp op de agenda te krijgen. Hij stelt dat de klont van data en software kwaad in de zin heeft: “[h]et is mijn unique sellingpoint dat ik kom aanzetten met strijd en bereid ben schuldigen aan te wijzen”.¹¹⁰ Het is volgens hem de enige manier om de onverschilligheid over dataficering te doorbreken en geoorloofd omdat niemand ingrijpt. Hij verzint er een verhaallijn, plot en personages bij. De roman bevat één heel concreet voorbeeld van het personage Harris, die zich bewust is van het feit dat zijn telefoongesprekken afgeluisterd worden, en dat kunstmatige intelligentie hem tot in zijn schuur kan surveilleren. Hij wil liever niet dat data-analisten het vaasje bloemen in zijn schuur verbinden aan de aanwezigheid van een nieuwe dame in zijn leven, terwijl het vaasje van zijn overleden vrouw is geweest.¹¹¹

Volgens een strategie die lijkt op die van Alexei Krups roepen Martijn en Tokmetzis op tot verzet in de vorm van het benoemen van vijanden zoals Facebook.¹¹² Ook het winnen

van aangespannen rechtszaken tegen privacyschenders achten zij groot, omdat privacy een grondrecht is. Verder stellen ze voor om een wetenschappelijk orgaan op te richten dat vijfjaarlijks de wetenschappelijke stand van zaken in dataficeringsonderzoek publiceert. Dit alles om de onverschilligheid over privacyproblematiek te helpen doorbreken. Ze stellen dat als het een geïnstitutionaliseerd vergaderpunt wordt, de kans op bewustwording en verandering het grootst is.¹¹³

Deze concrete voorstellen benaderen de dataficeringsdiscussie als een collectieve kwestie. Hans Schnitzler stelt in *Het digitale proletariaat* echter ook een individuele bewustwordingscampagne voor, en pleit voor het maken van een transparantie-app om privacy en surveillance voor individuen concreet meetbaar te maken. Door de transparantie die bedrijven en overheden van ons vragen nog verder te vergroten, is de kans op bewustwording van de enorme informatiewaarde die we als individuen hebben volgens hem groot.¹¹⁴ De verschillende benaderingen van dataficeringsproblematiek en de maatschappelijke effecten daarvan als individuele of collectieve kwestie zijn onderwerp van de volgende paragraaf.

3.2 Focus op het individu

“Ongebreidelde surveillance die buiten het zicht om plaatsvindt en die leidt tot ondoorzichtige invloed op ons leven, vormt een bedreiging voor fundamentele kernwaarden als burgerschap, autonomie en democratie. Privacy is een essentieel collectief goed. *Ik* heb niets te verbergen zeg je? *Wij* hebben heel veel te beschermen”.¹¹⁵

“De enkeling is altijd betrokken op het geheel; identiteit komt tot stand binnen specifieke sociale verhoudingen en met een gedeelde maatschappelijke context als horizon. Wie ‘ik’ zegt, zegt ‘wij’; wie ‘wij’ zegt, zegt ‘ik’. (...) Er schuilt dan ook geen enkel vals of anachronistisch pathos in de oproep waarmee ik dit essay wil besluiten: Digitale proletariërs aller landen, verenigt u!”¹¹⁶

Beide essaybundels eindigen met een oproep aan mensen om zich te verenigen als collectief. Zij roepen op tot vereniging, hiertoe genoopt omdat het discours over dataficeringsproblematiek draait om de individuele controle op gegevens. Vooral recensenten leggen de nadruk op een ‘ik’ die niets te verbergen heeft, en op het individu dat zelf wil en kan beschikken over zijn privacy en bewust kiest waarvoor hij die inruilt. Men identificeert zich derhalve niet graag met de proletariër die Schnitzler tot titel van zijn boek heeft gemaakt.

Carel Peeters maakt dat in *Vrij Nederland* expliciet. Hij zegt geen last te hebben van op het individu toegespitste reclame, omdat hij die bewust inruilt voor gratis tekst- en beeldmateriaal.

“Tegen het koor internetsceptici dat lamenteert over de onttovering van de wereld, ben ik geneigd te wijzen op de tover die ons omringt. Hele opera’s, hele toneelstukken, hele symfonieën kun je zomaar voor niets zien. Dat ik hierdoor tot het ‘digitale proletariaat’ zou behoren, waag ik dan ook te betwijfelen”.¹¹⁷

Schnitzler benoemt in zijn essaybundel dat het geen verbazing schetst dat niemand zichzelf als digitale proletariër ziet, juist vanwege de betovering van het schier oneindige online aanbod.¹¹⁸ Ook Marc Hijink focust in *NRC NEXT* op het individu wanneer hij zelf met een oplossing voor privacyverlies komt: “[k]unnen we de ergste bezwaren niet wegnemen door opt-in toestemming van de gebruiker verplicht te stellen als Google of Facebook weer eens een functie toevoegt die de privacy ondermijnt”?¹¹⁹ Wanneer Tokmetzis antwoordt dat er een grotere politieke tegenmacht nodig is om dit soort grote bedrijven in toom te houden, dringt Hijink aan en vraagt waarom zijn genoemde oplossing niet in het boek staat vermeld. Martijn antwoordt hierna:

“Met opt-in verander je het verdienmodel van deze internetbedrijven niet. Dat is het fundament van onze kritiek op Google en Facebook. Ze zijn de twee belangrijkste poorten tot bijna alle online kennis en informatie, voor miljarden mensen. Het is vreemd dat we deze publieke taak aan twee Amerikaanse bedrijven hebben gegeven”.¹²⁰

Uit dit interview blijkt een kloof tussen de manier waarop de recensent privacy benadert (als een individuele kwestie) en de manier waarop de auteurs dat doen (als een collectieve en democratische aangelegenheid).

Jaap Tielbeke stelt in *De Groene Amsterdammer* dat Martijn en Tokmetzis een sterk punt hebben privacy als collectieve waarde in plaats van als individuele waarde te benaderen. Individuele keuzes om gegevens van een gezondheidsarmband (bijvoorbeeld een Fitbit) te delen voor korting op een zorgverzekering gaan uiteindelijk ten koste van de solidariteit waarop het Nederlandse verzekeringsstelsel is gebouwd, stelt hij. Het (in de toekomst) aanleveren van gezondheidsdata in ruil voor korting is bij uitstek een kwestie waarin dataficering normerend zou kunnen werken. Martijn en Tokmetzis beschrijven een beweging van het verhalen van gezondheidsschade op het collectief, middels de zorgverzekering, naar het persoonlijk verantwoordelijk gesteld worden voor de eigen gezondheid. Wanneer je weigert gezondheidsdata te meten moet je namelijk wel ongezonde gewoonten te verbergen hebben, en logischerwijs meer premie betalen.¹²¹ Dit is een duidelijk voorbeeld van een politiek gekleurde dataficeringstechnologie. Middels het aanleveren van gezondheidsdata via een meetapparaat wordt een neo-liberale visie op gezondheid als individuele verantwoordelijkheid in plaats van een collectief gedragen last uitgedragen. Martijn en Tokmetzis proberen duidelijk te maken dat dit geen neutraal meetinstrument is, maar een apparaat dat door de toepassingen ervan solidariteit in

het gezondheidsstelsel zoals we dat nu kennen, ondermijnt. Schnitzler ageert op dezelfde wijze tegen de neo-liberale inslag van dit soort technologie door te stellen dat een slechte gezondheid geen maatschappelijk probleem maar een persoonlijk falen zal worden. “[Z]elftechnieken [veranderen] in machtstechnieken en [zo] wordt de zorgconsument het object van toezicht en controle. (...) Het datasubject draagt zijn eigen onderwerping als merkteken met zich mee”.¹²² Hij voorspelt dat het ‘datasubjectivisme als moreel imperatief’ zich niet zal beperken tot de gezondheidszorg. In andere sectoren zullen disciplineringsmechanismen zich eveneens gaan manifesteren. In *Slaap zacht Johnny Idaho* wordt zo’n mechanisme terloops genoemd als Hatsu iemand ontmoet in een bar die een iWatch draagt, “die zijn werkgever op de hoogte hield van zijn fysieke gesteldheid”.¹²³

Martijn en Tokmetzis halen in dit verband academicus Evgenzy Morozov aan, die de focus op het individu in gesprekken over privacy gevaarlijk noemt. Individuele controle op gegevensstromen heeft volgens Morozov geen zin wanneer de optelsom van die gegevens tot geautomatiseerde beslissingen binnen overheden en bedrijven leidt om burgers ongemerkt in bepaalde richtingen te duwen.¹²⁴ In lijn met Morozovs redenering noemen Martijn en Tokmetzis “de geïnformeerde gebruiker die in de privacywetgeving staat” dan ook een wassen neus.¹²⁵ Ze geven daarbij een voorbeeld van de website Studio100.be waarop kinderen spelletjes kunnen spelen. Wanneer de gebruiker (in dit geval de ouder(s) van het kind) volledig geïnformeerd wil zijn, zouden 54 privacyvoorwaarden van derden gelezen moeten worden. Ze stellen dan ook dat burgers en consumenten machteloos staan tegenover de samenwerking van commerciële partijen en overheden in dataverzameling.¹²⁶ Zij baseren zich bij deze uitspraak op een interview met voormalig WRR-lid Corien Prins die steeds minder waarde ziet in het engageren van individuele gebruikers voor hun privacyrechten. Zij stelt dat dit te veel verantwoordelijkheid bij de burger neerlegt, die geen tegenwicht aan datahonger kan bieden zonder hulp van een sterke toezichthouder en de rechterlijke macht.¹²⁷

Hans Schnitzler gaat nog een stap verder dan het bestempelen van individuele autonomie in dataficeringskwesaties als een vergeefse opgave. Hij signaleert een dehumaniserende tendens die de individuele gebruiker reduceert tot ruw bronmateriaal in een nieuw soort productieproces. Hij illustreert dit onder andere met een voorbeeld uit een *New York Times*reportage uit 2012 dat tot de verbeelding spreekt. Een Amerikaanse vader kwam er vanwege gerichte aanbiedingen van de winkelketen Target achter dat zijn tienerdochter zwanger was, voordat zij hem dit had verteld. Hetzelfde voorbeeld wordt ook door Martijn en Tokmetzis aangehaald, waarna zij een vervolgstap van Target beschrijven die illustreert hoe consumenten zeer geraffineerd gestuurd worden in hun gedrag. Het bedrijf merkte dat vrouwen zich onprettig voelden bij te veel op de persoon gericht advertentiemateriaal tijdens hun zwangerschap. Dus doorspekten zij het materiaal met ongerelateerde reclame om de consument zich meer op haar gemak te laten voelen, om uiteindelijk wél op die ene bewust op haar gerichte aanbieding in te gaan. Martijn en

Tokmetzis bestempelen dit soort praktijken in de woorden van hoogleraar Mireille Hildebrandt als ‘subliminale manipulatie’ en de “perfecte illustratie van het verlies van autonomie”.¹²⁸ Hans Schnitzler hangt aan dit *Target*-voorbeeld deels zijn verantwoording voor het munten van de term ‘digitale proletariër’ op, die hij definieert als

“[i]emand die volledig overgeleverd is aan manipulatieve, conditionerende krachten en die nog slechts zeggenschap heeft over zijn biologische reproductie: dat is de proletariër in optima forma, een woord dat zijn betekenis immers dankt aan het Latijnse *proles*, ofwel nakomelingschap”.¹²⁹

De reductie van het individu tot beïnvloedbare broedmachine door dataficeringstechnologieën rechtvaardigt volgens hem het predicaat van een collectief digitaal proletariaat.

In de roman *Klont* lijkt een variatie op ditzelfde thema voor te komen. Hoofdpersoon Bodo reflecteert namelijk op de zwangerschap van zijn stiefdochter als een toestand die van een jonge vrouw met capaciteiten een angstwekkende en labiele broedmachine maakt.¹³⁰ Hij denkt na over de algemeen geldende overtuiging dat “dingen ook mensen waren, of mensen ook dingen. (...) En vanuit dat besef – dat mens en materie verknoopt waren – eiste de nieuwe tijd dat je respect opbracht voor het ouderwetse mechaniek van de zwangerschap”.¹³¹ Ook Februari lijkt hier bij monde van Bodo te hinten naar de mens als een digitale proletariër die wellicht enkel nog in voortplanting ongedeerd menselijk is. Verder heeft Alexei Krups het in de roman namelijk over een bedreigd individu dat tot een dataverzameling verworpen is: “[o]nze morele keuzes uitbesteden aan autonome systemen? Alles bij elkaar opgeteld betekent het de dood van het individu”.¹³² En Bodo denkt dat “de mens simpelweg zou verdwijnen nu hij – in dit tijdperk van rationalisme en beheersoptimisme – zelf ervan overtuigd was geraakt een door regels aangestuurde dataverzameling te zijn”.¹³³

In de receptie worden dit soort overpeinzingen over de uitwerking van dataficering op het individu of collectief echter ontkoppeld van haar politieke karakter. Recensent Tjerk de Reus van *De Nieuwe Koers* verwoordt deze scheiding in zijn recensie van *Klont* subtiel maar onmiskenbaar:

“Die klont is ontstaan doordat we ons allemaal willoos uitleveren aan digitalisering en aan ‘dataficering’. Met deze thematiek legt Februari een actuele kwestie op ons bord, en dat doet hij niet eenduidig en ook niet eenzijdig, alsof alle onheil opeens aanwijsbaar is daarmee te bestrijden. In de roman spelen ook zeer aardse zaken een rol, zoals een overstroming, een moeizaam huwelijk en een zwangerschap, zodat er steeds een soort grensverkeer is tussen dreigende noties over de komst van de virtuele mens en de blijvende alledaagsheid”.¹³⁴

De Reus stelt de actualiteit van de klont-thematiek tegenover ‘aardse zaken’ als het moeizame huwelijk van Bodo en Colette, de zwangerschap van Bodo’s stiefdochter en overstromingen,

terwijl hij die zaken ook als een *uitwerking* van die actuele klont-thematiek zou kunnen zien. Die alledaagsheid wordt naar mijn mening in de roman namelijk in hoge mate beïnvloed door de dreiging van de klont. Verschillende interpretaties over definites van de klont komen het sterkst tot uiting tussen de in onmin verkerende echtelieden Bodo en Colette, de zwangerschap van Nadine ontlokt Bodo reflecties op de status van het individu, en zoals in de volgende subparagraaf aan bod komt, kunnen ook de overstromingen in de roman als metafoor voor dataficering worden gezien.

Waar in de receptie vooral gefocust wordt op dataficering en privacyverlies als aangelegenheden waarover het individu vooral zelf moet beslissen, pleiten de essaybundels expliciet, en de romans subtiel voor een collectivisering (en daarmee politisering) van de kwestie. Zij verbeelden het individu juist als een in toenemende mate willoos datasubject – een ‘ik’ dat straks niet meer zal zijn dan een verzameling feitjes die uitgelezen kunnen worden.

3.2.1 Parallel met het klimaatdebat

Het klimaatdebat is een opvallende analogie met discussies over dataficering en privacyverlies die in beide essaybundels en romans terugkomt.¹³⁵ Recensent van *Vrij Nederland* Harry Lensink stelt dat de veelgemaakte analogie veroorzaakt wordt door het feit dat het klimaatdebat “ook lange tijd terzijde geschoven [werd] als abstract en ver-van-mijn-bed, maar (...) tegenwoordig toch stevig op de agenda van de internationale gemeenschap [staat]”.¹³⁶ Martijn en Tokmetzis vergelijken privacy en klimaat omdat het allebei zaken zijn die we belangrijk zeggen te vinden, maar als puntje bij paaltje komt niet als prioriteit hebben.¹³⁷ Het zijn volgens hen abstracte zaken waarvan de oorzaken niet met het blote oog te zien zijn, en voor de meeste mensen moeilijk te bevatten. Toch staat volgens hen het klimaatdebat (toen hun essaybundel in 2016 verscheen) op de politieke en publieke agenda. Begin 2019 wellicht nog sterker dan in 2016, toen jongeren gingen ‘klimaatpijbelen’, de Provinciale Statenverkiezingen van maart 2019 de ‘klimaatverkiezingen’ gedoopt werden en al tijden over een politiek klimaatakkoord gedebateerd wordt. Martijn en Tokmetzis spreken de hoop uit dat het privacydebat ook op het klimaatdebat zal gelijken in de omslag van individuele naar collectieve beleving ervan. Ze stellen dat dat bij het klimaatdebat ook gelukt is, ondanks het geringe aantal direct te betreuren slachtoffers in de westerse wereld.¹³⁸ Het aantal meetbare slachtoffers hoeft dus geen graadmeter te zijn voor de invoelbaarheid van een dreiging, zoals *Vrij Nederland*-journalist Harry Lensink suggereerde met zijn opmerking dat voor het levensbelang van privacy zo weinig klinkende voorbeelden zijn.¹³⁹

Hans Schnitzler benoemt in zijn boek de milieuproblematiek en de daarbij behorende klimaatdiscussie, maar zet deze op een andere wijze in voor zijn argument. Hij wil namelijk aantonen dat de menselijke conditie noodzakelijk een technologische conditie is. Hij heeft het derhalve over ‘klimaatseptici’ die een “onwrikbaar geloof in de neutraliteit van technologie”

hebben, en zich verzetten tegen “de gedachte dat de mens en zijn techniek verantwoordelijk zouden zijn voor in potentie noodlottige klimaatveranderingen”.¹⁴⁰ De onvoorspelbare processen die de mens in gang heeft gezet betreffende het milieu zijn volgens hem naast ‘de megalomane spionnenklus van het NSA-afluisterschandaal’ een gevolg van “de in beton gegoten regel dat de mens te allen tijde handelt naar de mogelijkheden die de techniek hem biedt, los van maatschappelijke relevantie of noodzaak”.¹⁴¹ Hij vergelijkt het klimaat met dataficering op het punt dat mensen geneigd zijn het voor zichzelf te verpesten, puur omdat ze gedreven zijn technologische mogelijkheden tot het uiterste te drijven. Volgens deze redenering, stelt hij, moet een dagelijks uitdijende databerg afgegraven worden omdat die berg er nu eenmaal is, niet omdat die afgraving per se een direct aantoonbaar doel heeft. De technologische conditie van de mens zou haar ertoe nopen in kwesties als het klimaat en privacy altijd voor de technologie te kiezen.¹⁴² Deze bio-filosofische opvatting pleit tegen mijn hypothese dat een Nederlandse afkeer van visie en behoefte aan feiten een specifieke conditie is die een debat over de maatschappelijke gevolgen van dataficering blokkeert. Hoewel, het sluit niet uit dat de Nederlandse cultuur uitzonderlijk vatbaar is voor deze technologische conditie. Schnitzler heeft naar mijn mening echter een blinde vlek voor de specificiteit van de Nederlandse cultuur. Hij overweegt niet of de conditie die hij beschrijft specifiek Nederlands is, maar gaat uit van de onafwendbaarheid van de historische dynamiek van de technologie in universele zin. Dit is een technologisch finalistische gedachtegang; technologie als een heersend natuurverschijnsel zien, terwijl het wellicht juist typisch Nederlands is om technologie op die manier te portretteren. Het filtert in ieder geval de politieke dimensie uit een debat, in zoverre dat er met iemand die gelooft dat er wat technologie betreft een “in beton gegoten regel [bestaat, die functioneert] los van maatschappelijke relevantie of noodzaak” maar weinig maatschappelijk debat mogelijk is.

In de romans wordt het klimaat, of liever gezegd abnormale weersverschijnselen, metaforisch ingezet. Op de Archipel in *Slaap zacht Johnny Idaho* heeft de zon al tijden niet meer geschinen vanwege enorme vulkanische aswolken.¹⁴³ De afwezigheid van de zon zou als zinnebeeld kunnen staan voor de donkere staat van de romanwereld, maar is wellicht ook een intertekstuele referentie aan hetzelfde weersverschijnsel in ‘het jaar zonder zomer’ 1816, waarin Mary Shelley de klassieke dystopische roman *Frankenstein* schreef. In *Klont* wordt een dagenlang aanhoudende stortbui door Bodo als metaforisch bestempeld: “Het regende sinds een dag of wat ongenadig, zo hard dat je er zelfs de klimaatverandering niet de schuld van kon geven, er moest iets anders aan de hand zijn. ‘De boosheid des mensen’, zei Bodo”.¹⁴⁴ Bodo voelt zich schuldig over “zijn aandeel in de regen”, die volgens hem laat zien dat “de controle die de mens uitoefent over zijn leefwereld, de demiurgenmacht, grenzen heeft”.¹⁴⁵ Abnormale weersverschijnselen en alarmerende klimaatverandering blijken in de romans en essaybundels gebruikt als een vruchtbare analogie voor evenzo schijnbaar onstuitbare ontwikkelingen als dataficering en privacyverlies.

3.3 Bemiddelaar of activist? Verwachtingspatronen voor de journalist en romannoteur

Een opvallend discursief element is dat de visie op o.a. dataficering die uit de vier analyseobjecten spreekt, door verschillende recensenten wordt geframed als activisme. Martijn en Tokmetzis krijgen in *NRC.NEXT* de vraag: “Zijn jullie journalisten of activisten?”¹⁴⁶ en in *Vrij Nederland*: “Zijn jullie missionarissen?” Beide vragen beantwoorden Martijn en Tokmetzis met de formulering van wat zij als de taak van een journalist zien. Ze stellen dat ze ‘constructieve journalistiek’ bedrijven, waarbij ze méér willen doen dan laten zien hoe iets werkt, en ook mogelijke oplossingen willen aandragen. Op de vervolgvraag in *Vrij Nederland* of zij dan demonstraties zouden willen aanvoeren, antwoorden ze dat ze die wel graag zouden veroorzaken, maar dat hun taak als journalist hen niet tot op het Malieveld brengt. De vervolgvraag in *NRC.NEXT* gaat niet over journalistiek maar politiek: “Het boek begint met een voorwoord van de lijsttrekker van de Piratenpartij. Hebben jullie zelf politieke ambities?”¹⁴⁷ Deze vraag is politiserend en depolitiserend tegelijkertijd: het politieke karakter van de bundel wordt naar voren gehaald, maar ook direct geproblematiseerd vanwege de aanname dat een boek met een politiek onderwerp wel afkomstig moet zijn van aspirant-politici en niet van doorsnee journalisten.

Journalist van *de Volkskrant* Huib Modderkolk formuleert in zijn recensie van *Je hebt wél iets te verbergen* ook een oordeel over wat volgens hem echte journalistiek is. Hij maakt een onderscheid tussen de persoonlijke missie van de auteurs en hun journalistieke zoektocht, waarvan de tweede volgens hem gebukt gaat onder de eerste. De zoektocht gaat volgens hem over het in kaart brengen van Nederlandse datastromen, de persoonlijke missie omvat “het belang van privacy laten zien en tastbare argumenten aanvoeren tegen ‘ik heb niets te verbergen’ ”.¹⁴⁸ Met het maken van dit onderscheid lijkt ook Modderkolk te hechten aan een zo neutraal mogelijke journalistieke zoektocht in plaats van een opiniërende toon die volgens hem “hier en daar lange, abstracte betogen oplevert”.¹⁴⁹ Tevens geeft zijn houding aan dat hij privacy als individuele aangelegenheid beschouwt, omdat hij het aantonen van het belang ervan als de persoonlijke missie (en visie) van de auteurs opvat, in plaats van het ‘serieuze’, op feiten gebaseerde journalistieke onderzoek. Verder blijkt hier nogmaals de invoelbaarheid van voorbeelden een probleem, de mate van abstractie is Modderkolk te hoog.

Uit deze recensies blijkt dat Martijn en Tokmetzis zich niet zouden houden aan de Nederlandse journalistieke conventie van de bemiddelaar en tussenpersoon zoals politicoloog Merijn Oudenampsen die identificeerde binnen de Nederlandse geneutraliseerde ideologie. Visie wordt al snel als activisme of als politieke ambitie bestempeld. Een Nederlandse journalist wordt geacht een tussenpersoon te zijn die de lezer of kijker de grootst mogelijke kans biedt zijn eigen mening te vormen. Martijn en Tokmetzis zijn zich bewust van hun ietwat onconventionele

journalistieke aanpak ten opzichte van een bemiddelende, neutrale benadering, en beargumen-
teren waarom zij naast een analyse ook oplossingen aandragen: “we vinden het te makkelijk
om te zeggen: hier is het probleem en zoek het maar uit”.¹⁵⁰ Op deze Nederlandse afkeer
van activisme reflecteert politica Sophie in 't Veld in een dubbelinterview in het *Nederlands
Dagblad* waarin eveneens Martijn en Tokmetzis worden bevraagd over hun boek. Daarin zegt
Martijn dat het Europese Hof zich, tot zijn aangename verrassing, soms ‘activistisch’ uitlaat
over zaken waarin de privacy van burgers in het geding is. In 't Veld reageert hier gelaten op
door te stellen dat het in Nederland blijkbaar al als activistisch wordt gezien als een rechterlijk
orgaan zich houdt aan wat er in de wet staat.¹⁵¹

Verwachtingspatronen voor de romanauteurs

De bemiddelaarsrol waaraan journalisten zich toe dienen te houden volgens de recensenten,
spiegelt de rol van autonoom kunstenaar waaraan de recensenten de romanauteurs toetsen.
Oudenampsen zegt in een opinieartikel over de Nederlandse bemiddelende relatie tussen poli-
tiek en kunst:

“Het geaccepteerde streven is een autonoom werk waar ieder het zijne uit kan halen.
Deze opvatting van autonomie is voor de kunstenaars in kwestie een tweesnijdend
zwaard: het geeft een ongeken- de uitingsvrijheid en beperkt tegelijkertijd die vrij-
heid door van de kunstenaar te eisen dat deze zich niet oprecht met de wereld
bemoeit”.¹⁵²

Hier valt de journalistieke bemiddelaarsrol samen met de rol van autonoom kunstenaar in
Nederland: een bemiddelaar die het wel over maatschappelijke zaken mag hebben, maar liever
niet te expliciet een eigen oordeel mag laten doorschemeren. De romanauteurs worstelen
zichtbaar met deze conventie van de schrijver als bemiddelaar / autonoom kunstenaar. Voor
die worsteling zijn een aantal uitspraken exemplarisch die draaien om de connotatie van het
woord ‘boodschap’. De uitzonderlijkheid van een Nederlandse roman met een maatschappelijke
boodschap wordt bijvoorbeeld benadrukt door *de Volkskrant*-recensente Daniëlle Serdijn die
in haar recensie van *Slaap zacht Johnny Idaho* stelt: “Leven, dood, identiteit en privacy,
bepaald niet kinderachtig. Het is duidelijk dat Hulst groot wilde uitpakken, een breed gebaar
wilde maken. Dat is gelukt, al is daarmee niet gezegd dat het lezen van *Slaap zacht Johnny
Idaho* voortdurend een aangename ervaring is”.¹⁵³ Zou Serdijn deze opmerking over het grootse
uitpakken ook hebben gemaakt in een roman die over leven, dood en identiteit (maar niet over
privacy) zou gaan? Ik heb de indruk dat enkel het maatschappijkritische element van privacy
in deze opsomming Serdijn doet grijpen naar bewoordingen als ‘bepaald niet kinderachtig’,
‘groot uitpakken’, ‘een breed gebaar’. Het hint op een rollen met de ogen over de boodschap
die Hulst er over het onderwerp privacy in heeft willen stoppen.

In een interview met het *Nederlands Dagblad* speelt Hulst dan ook met de gevoelswaarde van het woord ‘boodschap’: “Ik wil met dit boek geen boodschap uitdragen, maar een worsteling laten zien. Wat betekenen de technische ontwikkelingen van vandaag voor onze identiteitsvorming”?¹⁵⁴ Februari laveert eveneens tussen bijbetekenissen wanneer hij het volgende antwoordt op de vraag of zijn boek een waarschuwing is: “Ja, maar zonder dat ik zeg: die kant moet het op. Ik heb tijdens het schrijven veel aan Charles Dickens gedacht. Hij schreef tijdens de industriële revolutie onderhoudende romans met een boodschap. Die dubbele opdracht heb ik mijzelf ook gesteld”.¹⁵⁵ Februari durft het aan te stellen dat zijn boek een boodschap heeft, maar ontkent dat die boodschap de lezer een bepaalde kant op zou duwen. Zoals ook Martijn en Tokmetzis hopen dat hun boek demonstraties zal oproepen, zonder zelf de leuzen te willen verzinnen. Februari wil echter net zoals Martijn en Tokmetzis associaties met activisme vermijden. Journalist Joost van Velzen legt hem in *Trouw* voor dat hij lid is van de Raad van advies van de organisatie Bits of Freedom, “een beweging die opkomt voor vrijheid en privacy op internet”.¹⁵⁶ en vraagt daarna vraagt of Februari daarom activist is. Februari probeert de (subtiele) afkeer van visie die uit deze vraag spreekt te weerleggen met het antwoord: “Maar dan wel een hele vriendelijke activist. Mensen denken dat het vanzelf wel goed komt met de digitalisering en dat je vooral niet kritisch moet zijn. Maar bij alle grote omwentelingen is kritisch nadenken onmisbaar. Ik zie het meer als bijsturen, wat ik doe. Dat voelt niet zozeer als activisme maar als verstandig burgerschap”.¹⁵⁷ Februari stelt hier dat hij geen activist is, maar gewoon een kritische burger. In zijn poging de schijn van activisme van zich af te werpen door te stellen dat hij enkel een verstandig burger wil zijn, laat hij buiten beschouwing dat de doorsnee Nederlander waarschijnlijk zijn kritisch burgerschap niet kan uitoefenen als lid van een Raad van Advies. Waarschijnlijk heeft hij juist als schrijver van maatschappijkritische romans die rol toebedeeld gekregen vanwege zijn visie, die hij hier depolitiseert als normaal burgerschap.

Uit deze worstelingen met de bemiddelaarsrol die Nederlandse auteurs geacht worden te hebben, blijkt het primaat van de Nederlandse consensuscultuur. De non-fictie en fictieauteurs vinden het belangrijk dat hun boek meer visionair is dan de meeste andere, ‘neutrale’ teksten, maar willen benadrukken dat het vellen van een oordeel aan de samenleving is, dat zij enkel maatschappelijke worstelingen bij de komst van technologische ontwikkelingen tonen zonder daarmee een expliciete boodschap uit te dragen. Deze focus op bemiddeling legt het debat stil, omdat ontwikkelaars van technologie dezelfde gedachtegang hebben. Zo redeneert ook Belastingdienstdirecteur Blokpoel in *Je hebt wél iets te verbergen* over het opstellen van risicoprofielen en de missie van gedragsverandering die hij daarmee heeft: “Ik vind dat we eerst maar eens die maatschappelijke discussie moeten voeren. Tot die tijd doe ik niets anders dan het slimmer gebruiken van de gegevens die wij altijd al hadden.”¹⁵⁸

Er blijkt een groot vertrouwen uit over ‘het maatschappelijke debat’, dat altijd door ‘de

samenleving' gevoerd moet worden, maar door een focus op de bemiddelaarsrol van schrijvers en afkeer van visie getroebleerd wordt. Met enkel bemiddelaars is geen debat te voeren. Het pleiten voor een maatschappelijk debat is de discursieve strategie die het debat juist lamlegt. Wanneer steeds gezegd wordt; hier moeten we een debat over voeren, wordt precies dát feitelijk uit de weg gegaan. Auke Hulst doet zo'n uitspraak in een interview met Maurice Hoogendoorn van het *Nederlands Dagblad*:

“De miljardair Elon Musk waarschuwde laatst in een interview dat kunstmatige intelligentie wel eens het monster kan worden dat onze ondergang betekent. Daarvoor ben ik niet zo bang. Het is een kwestie van goed programmeren, zoals [romanauteur Isaac] Asimov al schreef. Je moet ervoor zorgen dat robots bepaalde dingen ook níet kunnen. Wat precies, daarover moeten we met elkaar praten. Gelukkig is er sinds een aantal maanden meer aandacht voor wat robotisering eigenlijk betekent voor de samenleving, en voor de arbeidsmarkt”.¹⁵⁹

Hulst noemt hier niet dat hij in zijn roman een personage expliciet een technologie laat vernietigen, Hoogendoorn gaat niet verder in op hoe Hulst dan denkt over wat robots níet moeten kunnen of waarom er de toegenomen aandacht voor robotisering van de samenleving zou zijn. In plaats daarvan vraagt Hoogendoorn na dit antwoord van Hulst naar de autobiografische elementen van deze en zijn vorige roman. Het is opmerkelijk dat Hulst niet benoemt hoe hij het afwijzen van bepaalde robotica in zijn roman heeft verwerkt, omdat hij nota bene zelf een leeswijzer van zijn roman heeft toegevoegd in de verantwoording achterin het boek:

“Dit boek, hoewel gesitueerd in een parallelle werkelijkheid, gaat over het hier en nu: een wereld waarin de macht van bedrijven die van natiestaten overstijgt, en waarin (...) ‘ten goede en ten kwade, de wetenschappelijke praktijk [...] steeds minder door nationale prioriteiten of peer-review wordt bepaald, en steeds meer door de particuliere voorkeuren van individuen met grote hoeveelheden geld’ ”.¹⁶⁰

Hulst geeft hier een politieke duiding bij zijn roman, waarbij hij de focus legt op de macht van individuen in het bepalen van de wetenschappelijke en politieke agenda. Ik zie de roman daarom, mede vanwege deze verantwoording, als een reflectie op het ontbreken van een publiek en politiek debat over zaken als robotisering en dataficering in een door multinationals tot een particuliere staat gemaakt land zonder democratie. Dit strookt echter niet met hoe Hulst zijn roman in het interview met Hoogendoorn búiten het debat over robotisering laat, alsof deze geen bijdrage aan de maatschappelijke discussie zou kunnen verlenen. Hoe deze premisse en thematiek inhoudelijk wordt uitgewerkt in de roman bespreek ik in hoofdstuk 5, waar de focus ligt op het spreken over de toekomst, hier stel ik dat een bemiddelaarsrol het spreken over de politieke dimensie van toekomstliteratuur blokkeert.

De genoemde recensenten in deze paragraaf stellen, gechargeerd: ‘dit is interessant materiaal voor een debat’, maar houden zichzelf en de auteur buiten dat debat. Met hun opmerkingen maken ze duidelijk een zo neutraal mogelijk schrijverschap te verlangen, waarnaar de auteurs zich ook lijken te willen voegen. Het oordelen moet worden overgelaten aan ‘de samenleving’.

3.4 Afkeer van visie

De aan elkaar gekoppelde afkeer van visie en behoefte aan feiten komt exemplarisch aan bod in het *Trouw*-interview van Marc van Dijk met Schnitzler. Recensent van Dijk focust op de individuele beleving van privacy wanneer hij raagt waarom het erg is als iedereen persoonlijk passende advertenties en diensten krijgt voorgeschoteld. Hij stelt dat we nog altijd zelf beslissen over de mate van privacy die we opgeven en blijkt lastig te overtuigen met voorbeelden. Hij vraagt naar feiten: “Waar komt uw scepsis vandaan?” “Is dat niet wat overdreven?” “Waar blijkt dat uit?” “Wat is erop tegen als die informatie sturend gebruikt wordt?”¹⁶¹ Hij stelt dat Schnitzler filosofeert met de behangerskwast en verhult zijn ongeloof over de motieven van de filosoof niet helemaal wanneer hij schrijft dat Schnitzler vrijwillig lesgeeft op de Bildung Academie,¹⁶² terwijl correct taalgebruik ‘onbetaald’ of ‘als vrijwilliger’ zou zijn. Niet door specifieke analyses of argumenten, maar door zijn woordkeus en ondertoon van vraagstellingen laat van Dijk doorschemeren dat hij niet veel opheeft met de visie van Schnitzler, maar ook meer in het algemeen met techniekkritiek en een hyperbolische schrijfstijl. Dit alles op een schijnbaar neutraal bemiddelende wijze, waar hij ook had kunnen kiezen voor een opiniërend debatstuk waarin hij Schnitzler bijvoorbeeld stellingen voorlegde.

Dezelfde Nederlandse neutraliserende ideologie spreidt Carel Peeters ten toon in zijn *Vrij Nederland*-recensie van *Het digitale proletariaat*. Hij stelt achtereenvolgens: “Schnitzler leunt erg zwaar op de ideeën van de Franse filosoof Bernard Stiegler. (...) Schnitzler is een virtuoos in het bedenken van dik aangezette negatieve typeringen voor wat er allemaal mis is. (...) Dit is wat men een hyperbolische stijl noemt — daarin wordt flink overdreven”.¹⁶³ Deze uitspraken zijn ogenschijnlijk neutrale vaststellingen waar wel degelijk een soort afkeer in doorklinkt, maar die geen enkele keer geëxpliciteerd wordt. Het blijft bij impliciete afwijzingen van Schnitzlers voortbouwen op Stieglers gedachtegoed en hyperbolische stijl. Dit terwijl Schnitzler een uitnodiging doet tot reflectie op zijn stijl vanwege de getuigenis die hij in de inleiding geeft. Hij stelt dat uit de urgentie van het onderwerp de noodzaak tot het gebruik van grote woorden voortvloeit. “Dat vergt een hyperbolische denk- en schrijfstijl, een methode waar dit essay bij aansluit.”¹⁶⁴ Op de reden voor het hyperbolische taalgebruik of het effect ervan reflecteert Peeters niet, met zijn opmerking “Dit is wat men een hyperbolische stijl noemt — daarin wordt flink overdreven” geeft hij enkel een onuitgesproken afkeer ervan weer, die ook de extrapolatie (overdrijving) naar de toekomst eigen aan het genre van toekomstliteratuur

buiten beschouwing laat.

Schnitzler waakt er dan ook voor al te visionair over te komen, want hij zegt in het begin van zijn boek “[i]s het denkbaar dat er een eigentijdse Marx opstaat die een al even eigentijds proletariaat aanwijst?”¹⁶⁵ Hij had ook kunnen zeggen: ‘ik duid een eigentijds proletariaat aan van genetwerkte informatiemensen’, want het is immers ook de titel van zijn boek. Ook Martijn en Tokmetzis zijn zich bewust van de Nederlandse afkeer van visie, van ‘de kop boven het maaiveld steken’ met hun opmerking helemaal achter aan hun boek: “Tot nu toe zijn wij met beide benen op de grond blijven staan; nu is het tijd om even op te stijgen”.¹⁶⁶

De afkeer van politieke visie in Nederland is zelfs dermate discursief dat in alle vier de bronnen gesproken wordt over de mogelijke afschaffing van de politiek, nu datatechnologie beslissingen zou kunnen nemen op basis van statistieken. In *Slaap zacht Johnny Idaho* is een natiestaat met parlementaire democratie al overbodig verklaard op de Archipel, waar bedrijven bestuurlijke taken op zich nemen. Ook in *Klont* wordt gealludeerd op het afschaffen van de staat en de toekomst van databestuur: “De staat is geleidelijk aan het vervagen. De staat is passé. En daarmee het nieuws. (...) Het nieuws verdwijnt ook door de opkomst van de techniek. (...) De samenleving wordt gestuurd door data”.¹⁶⁷ Politiek als invuloefening door databestuur zou, zo staat in *Klont*, ook voor de rechtsgang op internationale schaal gevolgen kunnen hebben: “Binnenkort is de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens overbodig, zei een manager van IBM. Dan hebben we geen rechtsbescherming meer nodig in de vorm van uitgeschreven regels; dan zijn mensen doorzoekbaar en kunnen we ze beschermen aan de hand van hun eigen data”.¹⁶⁸ Alexei Krups heeft het in zijn lezingen voortdurend over data en intelligentie die de politiek overbodig zouden verklaren, Bodo zegt dat de klont de politiek ‘opeet’ en het personage Bianca Vanderstichele stelt dat databestuur tot evenwichtigere besluitvorming zal leiden dan politiek en moraal, omdat het maatschappelijk gesprek sowieso overschat wordt.¹⁶⁹ Verder stelt minister Elias dat er vanwege het verdwijnen van een ministeriële boekhouding, personeelszaken en juridische afdeling een einde komt aan de staat zoals we die kennen.¹⁷⁰

Ook Schnitzler schetst in zijn boek de mogelijkheid van een door data gerunde technostaat, waarvoor democratie op dit moment het grootste obstakel vormt. Hij heeft het over een “ge-dataficeerd Silicon Reich” en “algoritmisch bestuur”.¹⁷¹ Martijn en Tokmetzis gebruiken een citaat van Maxim Februari in een van zijn columns als motto bij hun hoofdstuk ‘Autonomie en democratie’: “Vervang je actieve politiek en dynamisch rechtsdenken door algoritmes die een paar private clubs ooit ondemocratisch in elkaar hebben geknutseld, dan ben je niet alleen de politiek, maar ook het recht kwijt, en de levende moraal. En uiteindelijk de toekomst”.¹⁷² Zij stellen dat politici verworden tot managers wanneer normatieve keuzes door middel van dataoplossingen worden uitgerold.¹⁷³ Ze citeren een jurist die zich uitspreekt tegen besluitvorming op basis van geautomatiseerde data-analyse. Hij waarschuwt dat daardoor bestaande

ongelijkheden in de samenleving juist vergroot kunnen worden en tot onbedoelde discriminatie zal leiden.¹⁷⁴ Martijn en Tokmetzis werpen op dat automatische beslissystemen nooit objectieve informatie kunnen teruggeven, omdat die gebaseerd is op subjectieve bronnen: menselijk gedrag. Ze citeren eveneens informatici De Rijke en Graus die pleiten voor het erkennen van het feit dat sorteermachines als Google niet neutraal zijn, en dat dat juist wenselijk is: “Net als traditionele informatietussenpersonen (journalisten, artsen, opiniemakers) geeft [een zoeken en aanbevelings]systeem een standpunt weer door informatie te filteren en rangschikken. En net als bij traditionele tussenpersonen doet men er verstandig aan om een tweede of derde mening te vragen als het er werkelijk toe doet”.¹⁷⁵ Hier wordt in feite de bemiddelaarsrol van de auteur en journalist verbonden aan de bemiddelaarsrol van data-analyse; beide zijn niet neutraal maar worden wel vaak als zodanig gezien. Hieruit valt op te maken dat aan data-analyse vanwege een sterk geloof in neutraliteit en feiten veel belang wordt gehecht.

3.5 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik de vinger willen leggen op de wisselwerking tussen een Nederlandse behoefte aan feiten en afkeer van visie. Die behoefte aan feiten wordt weerspiegeld in een neo-liberale, individuele kijk op verantwoordelijkheid die datatechnologie neutraal verklaart. Zelfs zo ver dat politiek helemaal afgeschafte zou kunnen worden. Deze depolitiserende kijk willen de vier analyseobjecten contrasteren met hun visie op data en technologie als kleurende mensbeelden die via een collectivisering van privacyproblematiek zichtbaar zou kunnen worden. Hierin ligt echter de valkuil van technologisch finalisme, waar Schnitzler in loopt wanneer hij stelt dat de mens onvermijdelijk naar de mogelijkheden van technologie zal handelen. Bij het poneren van deze stelling vergeet hij de reikwijdte van zijn standpunt te vermelden, die wellicht specifiek Nederlands is.

Methodologisch gezien ben ik uitgegaan van een tussenpositie in het discours van zowel recensenten, auteurs en mezelf als onderzoeker. Deze tussenpositie omvat de mogelijkheid te reflecteren op een discours waar men feitelijk niet buiten kan staan. Uit mijn analyse blijkt dat in het dataficeringsdiscours in en over toekomstliteratuur alle schrijvers in meer of mindere mate een bemiddelaarspositie innemen die een publiek debat bemoeilijkt. Martijn en Tokmetzis zijn dermate bemiddelend dat ze hun eigen standpunten ondermijnen door niet kritisch te zijn op de ambtenaren en politici die ze voor hun boek spraken. Door hen niet te wijzen op de gekleurdheid van hun bedoelingen achter de aanwending van nieuwe datatechnologieën, maar hen in de waan van ‘goede bedoelingen’ te laten, blijft een apolitiek debat over dataficerings bestaan.

In het discours bestaat een impliciete afwijzing van visie in het algemeen. Vaker wordt namelijk middels taalgebruik (connotaties met woorden als boodschap en activisme) en vraag-

stelling een bemiddelaarspositie behouden, dan dat met beargumenteerde en specifieke afwijzingen een bepaalde visie wordt weerlegd. Deze afkeer van visie lijkt gekoppeld aan de afkeer van het idee dat er visie achter technologie zit. Dit wordt gesteund door het geloof in de neutraliteit van technologie en data, die de Nederlandse behoefte aan feiten in plaats van meningen aanwakkeren om in politiek neutrale data-oplossingen te denken. Een deelantwoord op de onderzoeksvraag luidt dan ook: het patroon van de aan elkaar gekoppelde behoefte aan feiten en afkeer van visie resulteert in een bemiddelaarsrol die in recent verschenen Nederlandse toekomstliteratuur en de receptie daarvan als blokkade voor een politieke benadering van de gevolgen van dataficering zorgt.

Hoofdstuk 4

De Nederlandse behoefte aan technologische innovatie

Presentator Mathijs van Nieuwkerk van *De Wereld Draait Door* leek zelf niet helemaal te weten waar zijn trots over het nieuws vandaan kwam, maar trots was hij. De Nederlandse politie had een rol gespeeld in de spannende verNetflixte wereld van Mexicaanse drugskartels en middels een tap in Haarlem helpen belastend bewijs tegen drugsbaron El Chapo te verzamelen. Anderhalf jaar lang, in 2011 en 2012, sluisde de Nederlandse politie (onwetend om wie het precies ging) alle communicatie van het kartel van El Chapo door naar de FBI. *de Volkskrant*-journalist Huib Modderkolk ontrafelde dit en verbaasde zich samen met Van Nieuwkerk over het heuglijke feit dat Nederland was uitgekozen om dit te faciliteren. Hoe kon het toch dat ‘wij’ uitverkoren waren om een rol te spelen in de bewijsvoering tegen deze beroemde drugsbaas? In het gesprek aan tafel bij *DWDD* op 10 januari 2019 overheerst vooral dat trotse gevoel: ‘Goh, de Nederlandse politie in nota bene Háárlem!’¹⁷⁶ Dit past bij wat cultuurhistoricus Johan Huizinga in de jaren ‘30 schetste: de Nederlandse zelfdefiniëring geschiedt vaak in vergelijking tot, en in hogere waardering van andere landen.¹⁷⁷

In dit hoofdstuk kijk ik naar het spreken over de technologische dimensie van dataficering in en over toekomstliteratuur. Ik laat zien dat dit spreken is ingegeven door de Nederlandse behoefte aan innovatie en afkeer van technologiekritiek. Meer specifiek de behoefte aan (economische) vooruitgang en afkeer van alle technologiekritiek die die vooruitgang zou kunnen dwarsbomen. Het gesprek tussen Modderkolk en van Nieuwkerk is een voorbeeld van een techno-optimistisch discours dat kritiekpunten buiten beschouwing laat. Ook blijkt uit het gesprek de unieke Nederlandse ontvankelijkheid voor technologische innovatie. Modderkolk noemt een aantal redenen waarom Nederland op het gebied van de digitale bestrijding van criminaliteit internationaal aantrekkelijk is. Volgens hem legt de Nederlandse politie jaarlijks 25.000 taps aan, wat hij ‘vrij veel’ noemt op wereldschaal. Er is dus veel ervaring met tappen, en ook noemt Modderkolk de regels soepel.¹⁷⁸ In de VS zou voor zo’n tap verantwoord moeten

worden wat de verwachte opbrengst is, in Nederland kon blijkbaar anderhalf jaar lang alle communicatie getapt worden. In het gesprek worden geen vragen gesteld over de privacykwesities rond deze blijkbaar unieke regelgeving. Dat het om de communicatie van een tot twee keer toe uit de gevangenis ontsnapte zware crimineel ging, heeft blijkbaar rechtvaardigd dat El Chapo zó lang zonder specifiek verwachte informatie is afgetapt. De internationaal uniek soepele Nederlandse regels faciliteerden het ongebreidelde tappen, en laten zien dat in de Nederlandse meetcultuur dataverzameling in internationaal opzicht disproportioneel groot is.

Verder noemt Modderkolk als verklaring voor de keuze van FBI voor Nederland, dat ons land een logistiek schakelpunt is voor internetverbindingen, en het feit dat Nederlanders in vergelijking met andere landen heel snel internetbankieren hebben omarmd waardoor er veel ervaring is met het volgen van digitaal betaalverkeer.¹⁷⁹ Modderkolk legt uit dat deze digitale geldstromen veel criminelen aantrekken; waardoor in Nederland al veel ervaring is met het bestrijden van digitale criminaliteit. Dit voorbeeld toont dat Nederland uniek is in haar ontvankelijkheid voor technologische innovaties, de monitoring daarvan en de soepele regelgeving daar omtrent. Een Mexicaanse drugs crimineel kan op basis van langdurige, onspecifieke monitoring vanuit een Haarlemse server in Amerika veroordeling verwachten. Hoewel er omtrent het referendum voor de invoering van de WiV op 25 mei 2018 een sterke afkeer van ‘sleepnet-technologie’ klonk, overheerst in dit geval trots. Omdat ‘wij’ toch maar mooi de FBI vooruit hebben geholpen — in plaats van hen te volgen. Van Nieuwkerk moet zichtbaar wennen aan het idee dat Nederland in plaats van de VS leidend is in digitale opsporingstechnologieën.

Zoals Alexei Krups met een spannend verhaal over gedeserteerde drones de ware betekenis van de klont voor het publiek verborgen houdt, onttrekt ook hier een opwindend opsporingsnarratief aan het oog dat er op zijn minst onzorgvuldig met de onschuldpresumptie is omgesprongen. Van Nieuwkerk stelt geen vragen over de regelgeving en ethische kwesties die blijkbaar wél bij de Amerikanen spelen, maar niet bij de Nederlandse politie. In paragraaf 4.1 kijk ik eerst specifiek naar het technologisch taalgebruik in toekomstliteratuur en haar receptie, daarna benoem ik in 4.2 de stereotyperingen die daar uit volgen, en vervolgens heb ik het in 4.3, 4.4 en 4.5 over de ideeën over vooruitgang en afkeer van kritiek die daar achter zitten.

4.1 Grote verscheidenheid aan technologische terminologie

Zeer opvallend in het Nederlandse dataficeringsdiscours is de grote verscheidenheid aan technologische terminologie. Zoals in de inleiding gesteld, worden termen als ‘digitaal’, ‘technologie’ en ‘internet’ vaak inwisselbaar gebruikt, wat een (on)bewuste verhulling van de eigenlijke betekenis van die woorden tot gevolg heeft. In de romanrecensies bestaat een enorme verscheidenheid aan technologische terminologie om de verhaalwereld van *Slaap zacht Johnny Idaho* te

beschrijven. Schouten spreekt van een verhaalwereld die “vooral het technologisch universum [weerspiegelt]” waarin bijvoorbeeld webblenzen je aansluiten op “het wereldwijde informatienetwerk”.¹⁸⁰ Tjerk de Reus stelt dat we in *Klont* kunnen lezen over “de digitale werkelijkheid van onze controlemaatschappij”¹⁸¹ die ons vervreemdt, Joost van Velzen heeft het over “de technologie die er op een draf vandoor gaat met het menselijk tekort” en “de vooruitgang”.¹⁸² Elke individuele recensent lijkt zijn of haar eigen terminologie te hanteren. Er wordt creatief met termen gespeeld om ze zo aantrekkelijk mogelijk te laten klinken. Hierdoor wordt niet specifiek, maar enkel bij benadering duidelijk wat de recensenten bedoelen.

Die creativiteit kan ook resulteren in foutieve beweringen. Kester Freriks heeft het in zijn recensie van *Slaap zacht Johnny Idaho* over ‘het virtuele web’, ‘de onlichamelijke virtuele wereld’ en uiteindelijk over ‘een roman over geloof en ongeloof in de virtuele wereld’. Virtueel betekent ‘denkbeeldig’¹⁸³ maar heeft tegenwoordig vooral een connotatie met ‘online’ als een virtuele realiteit. Waarschijnlijk gebruikt Freriks het woord vanwege de actualiteitswaarde die het heeft, waardoor hij niet beschrijft wat hij daadwerkelijk bedoelt. Hij stelt: “Maar zo zacht slaapt Johnny niet of hij weet Gerson te vinden in het virtuele web en neemt gruwelijk wraak”. Dit suggereert dat Johnny Gerson in de denkbeeldige ruimte (online) opzoekt, maar feitelijk zoekt Johnny Gerson fysiek op en neemt hij lichamelijk wraak. Vanwege deze taalkeuze blijft Freriks focussen op het onderscheid tussen een ‘onechte’ en ‘echte’ wereld. In relatie tot Hatsu heeft Freriks het tevens over de ‘onlichamelijke virtuele wereld’ van haar wetenschappelijke werk, terwijl niets duidt op onlichamelijkheid in haar celverjongingsonderzoek op proefdieren. Freriks legt met het (onbewust) onjuiste gebruik van de term ‘virtueel’ de nadruk op het verschil tussen onze reële wereld en de voor hem blijkbaar onreële romanwereld. De romanwereld is als creatie van Hulst inderdaad een denkbeeldige toekomstige wereld, maar Freriks maakt geen onderscheid tussen de voor de personages reële, lichamelijke, fysieke wereld van de Archipel en de blijkbaar voor hem immer denkbeeldig blijvende wereld die van het papier rijst. Hoewel Freriks termgebruik onjuist is, zullen weinig lezers dit opmerken omdat de actualiteitswaarde van technologische termen voorop staat.

De term ‘virtueel’ is in trek, want ook recensent Tjerk de Reus van *De Nieuwe Koers* heeft het in zijn recensie van *Klont* over ‘de komst van de virtuele mens’, terwijl er in *Klont* geen posthumane theorieën worden besproken.¹⁸⁴ Dit onzorgvuldige taalgebruik wijst op een reductie van de inhoud van de romans tot actueel geachte problematiek die een zeer breed spectrum van posthumane ideeën tot specifieke technologieën beslaat. Ook Schouten heeft het over “het gevaar van posthumane robotisering”.¹⁸⁵ Recensent Tim De Gier gebruikt verhullende taal in zijn recensie van *Klont* wanneer hij stelt dat Februari’s roman “goed [laat] zien wat Big Tech doet met mensen (...)”.¹⁸⁶ In *Klont* spelen grote technologiebedrijven echter slechts een marginale rol, en ligt de focus juist meer op wat met de modeterm Big Data beschreven kan worden. Big Tech lijkt hier verward met Big Data – waardoor de verzamelnaam voor grote (veelal

monopolistische) technologiebedrijven inwisselbaar wordt met de technologie van dataficering. De verwarring van commerciële technologiebedrijven met het proces van dataverzameling lijkt geoorloofd omdat beide onderwerpen actueel zijn. De verwarring van twee totaal verschillende kwesties laat evenwel zien dat hierdoor de inhoud van de roman niet juist getypeerd wordt.

In het termgebruik maken recensenten (onbewust) heel wat categoriefouten. Veranderprocessen (digitalisering, dataficering, robotisering) worden gelijkgesteld aan specifieke technologieën (kunstmatige intelligentie, Internet of Things), modetermen (Big Tech, Big Data) en ideologische concepten (transparantie en virtualiteit). De termen worden ook veelvuldig als bijvoeglijk naamwoord geplakt voor begrippen als werkelijkheid, toekomst, wereld, universum, tijdperk, maatschappij of tijdsgeest om de actualiteit en innovativiteit ervan te benadrukken. Dit nonchalante technologische woordgebruik in de receptie is verhullend en zorgt ook voor foutieve beweringen. In de essaybundels en romans is eveneens sprake van termenverwarring.

Schnitzler is zeer discursief in zijn technologisch taalgebruik. Hij verwacht de lezer door met heel veel verschillende benamingen ondoorzichtig te maken wat hij werkelijk bedoelt. Zo doende is het bijvoorbeeld onduidelijk wat hij aanwijst als de oorzaak van het ontstaan van een nieuwe proletariaat. Is het de overgang van analoge naar digitale media, specifiek het medium internet of dataficering? Hij spreekt steeds in verschillende schijnbare synoniemen over een revolutie, maar is die nu technologisch, mediaal, ideologisch of utopisch van aard? In variaties op het veranderproces digitalisering heeft hij het over ‘de digitale revolutie’, ‘de digitalisering van de werkelijkheid’, ‘de digitale tijdsgeest’, ‘de digitale omwenteling’, ‘digitaal paternalisme’ en ‘de digitale heilstaat’.¹⁸⁷ Ditzelfde verhullende gebruik van technologische termen sluipt ook in de vorm die zijn essaybundel heeft. Dit is met name te zien in de vele tussenkopjes die inwisselbare titels hebben. Ze gelijken veel op elkaar, en worden daardoor nietszeggend. De tussenkopjes die met de term ‘digitaal’ te maken hebben staan bij Schnitzler verdeeld over drie hoofdstukken: ‘Over de bezieling en de digitale tijdsgeest’, ‘Digitale lokroep’, ‘Digitale Duizend-en-een-nacht-dromen’, ‘Digitale gewetenswroeging?’, ‘Digitaal wurgcontract’, ‘Digitaal panoptisme’, ‘Analoge gebruiken in digitale verpakkingen’ en ‘Digitaal despotisme’. De focus lijkt eerder op esthetiek dan op inhoudelijke relevantie van de termen te liggen, zoals ook bij veel recensenten het geval is. Die esthetisering lijkt een onbegrip over de werkelijke betekenis van termen te verhullen, die bovendien verschillende categorieën begrippen op één hoop gooit. De actualiteitswaarde van termen gaat vóór de betekeniswaarde.

Fictionele reflectie op technologische terminologie

Maxim Februari’s toekomstroman *Klont* is mijns inziens een reflectie op de (Nederlandse) wildgroei aan technologische termen en de definities daarvan.¹⁸⁸ Door de introductie van een voor de lezer nieuw concept (klont), laat Februari zien hoe zo’n concept talloze definities meekrijgt en daardoor een mythische status verwerft. De verschillende definities van de klont

zijn een belangrijk thema van de roman, waarnaar de titel een duidelijke verwijzing lijkt. Alexei Krups demystificeert de klont voor de lezer wanneer hij in het midden van de roman de ‘ware’ betekenis ervan ontdekt. “Toen ik het voor het eerst tegenkwam, dacht ik zoals gezegd dat de klont een kluwen was van systemen die met elkaar in de knoop kwamen, en dat alleen al was spectaculair genoeg. Angstaanjagend”.¹⁸⁹ Zijn grote inzicht is dat “de klont (...) niet een verzameling data en botsende algoritmes [is] (...) [maar] een duplicaat, een kloon, een alternatieve wereld! Een spiegelwereld die is losgeraakt en zelfstandig door de kosmos zweeft! (...) Techniek bestond helemaal niet uit elektriciteit en met draadjes aan elkaar gebonden dingen, maar uit mensbeelden en visies op het bestaan”.¹⁹⁰ Hij ziet in dat die spiegelwereld meer en meer de reële wereld overneemt omdat we onze beslissingen met dataficeringstechnologieën op die spiegelwereld baseren, waardoor we de reële wereld reduceren tot gegevens over de reële wereld. “Na de dataficering blijft de oude wereld uitgelubberd achter (...)”.¹⁹¹ Hij realiseert zich echter dat dit inzicht te saai is om bij het grote publiek te beklijven, dus gaat hij door met het definiëren ervan als een vijandige mogendheid, waar hij een spannend spionageverhaal omheen heeft bedacht. Hij gaat verder met zijn lezingen over de klont als oncontroleerbare rekenkracht en onbeheersbare activiteit der dingen, als “die op hol geslagen combinatie van kunstmatige intelligentie en data”.¹⁹² Ook verzint hij dat de klont “voor een groot deel bestaat uit gedeserteerde drones” die rebelleren tegen het Westen uit humanitaire overwegingen.¹⁹³ Krups is uiteindelijk van mening dat hij respect verdient, omdat hij “de sociale ingewikkeldheden van het tijdperk [heeft] kunnen samen fröbelen in één woord - klont - dat in al zijn eenvoud klinkt als probleem en oplossing tegelijk”.¹⁹⁴ Krups’ realisatie dat de ware definitie van de klont waarschijnlijk niet zal aanslaan is zeer discursief, zoals het samen fröbelen van sociale ingewikkeldheden in één term zoals bijvoorbeeld ‘Big Data’ dat eveneens is. Krups heeft door dat hij met zijn uitingen de ware betekenis van de klont verhult, en het personage lijkt daardoor een kritiek op het omfloerste gebruik van technologische termen in Nederland. Hoe gaan de andere personages om met ‘de klont’ en de definitie daarvan?

In de roman geven veel verschillende personages definities van de klont. Minister van Veiligheid Kirstin Elias weet niets van de klont, ook haar adviseurs en deskundigen niet. Maar omdat de term blijft rondzingen wil ze er meer van weten. Dit wijst op een Nederlandse behoefte om mee te gaan in technologische trends. Vroeg in de roman definieert zij de klont als een “vage intuïtie van jonge activisten”.¹⁹⁵ De vrouw van Bodo, Colette, redeneert dat minister Elias

“denkt dat de klont een vuilnisbelt is van flauwekul, nepfeiten, samengevoegd tot een eiland, of beter gezegd een organisch wezen dat de aanval inzet op zwakke regeringen. Volgens haar doet het gerucht de ronde dat de klont valse verbanden maakt en daarmee samenlevingen ontwricht. Dat is natuurlijk een broodje aap, dat weet minister Kirstin Elias ook, maar iemand moet het uitzoeken. En dat moet

Bodo dus doen”.¹⁹⁶

De verteller reageert hierop: “Ze heeft het mis, Colette. Zo zit het helemaal niet. Maar zo ziet zij het”.¹⁹⁷ Dit lijkt op een signaal voor de lezer om terug te denken aan de ‘ware’ definitie van de klont die Krups tien pagina’s eerder gaf. Bodo stelt tegenover de wetenschapster Bianca Vanderstichele: “De klont eet de wereld op. En de politiek. En de moraal”.¹⁹⁸ Bianca reageert hierop: “Een combinatie van data met zelflerende intelligentie - dat wat u ‘klont’ noemt - kan gevaarlijk worden. Het kan leiden tot willekeur. (...) Maar aan de data zelf ligt dat niet. Die bieden ons juist de beste kans op controle”.¹⁹⁹ Hoofdredacteur Richard Harris stelt dat de klont een metafoor is. “‘Voor een wereld waarin we onze keuzes kwijt zijn.’ Of eigenlijk geen metafoor, maar een werkelijk bestaand samenspel van machten. Een wereldbeeld dat meer ruimte bood aan mededelingen over het bestaan dan aan het bestaan zelf en dat dwingend regeerde. ‘Ik maak er een themanummer over’”.²⁰⁰ De klont wordt achtereenvolgens als een broodje aap, onze beste kans op controle, een metafoor, en werkelijk bestaand samenspel van machten gedefinieerd. Alle personages geven hun eigen definitie aan de klont, zoals ook recensenten hun persoonlijke definities en termen gebruiken.

Die definities komen echter niet werkelijk met elkaar in conflict, voornamelijk omdat een confrontatie tussen de twee hoofdpersonen Bodo en Alexei uitblijft. Zo’n botsing zoals die tussen Bodo en Bianca plaatsvindt zou hun beider standpunten op scherp stellen en duidelijk maken wat er volgens deze personages werkelijk op het spel staat. De afwezigheid van een aanvaring waarin Alexei dieper in zou gaan op de ‘ware definitie’ van de klont, en Bodo’s verweer vanuit zijn ambtelijke positie in de door hemzelf benoemde ‘controlemaatschappij’, lijkt metaforisch voor een gebrek aan wisselwerking tussen het publieke en politieke debat over dataficering in Nederland. Publieke figuren zoals Alexei hebben een actualiteitswaarde voor ogen waardoor ze werkelijk politieke bezwaren achterhouden als “onbegrijpelijk spannend, maar ook ongelofelijk saai”²⁰¹. Politieke figuren als Bodo zijn vooral gepreoccupeerd met de beeldvorming rond deze publieke figuren, in plaats van een eigen visie presenteren. Het is echter de vraag of Februari deze symboliek beoogd heeft met de roman, omdat de afwezigheid van een aanvaring alleen impliciet uit de verhaallijn blijkt.

Het thema definitiewildgroei van een technologisch concept wordt niet opgepikt in de receptie van *Klont*, laat staan een eventuele metaforische reflectie op een gedepoliteerd Nederlands dataficeringsdebat. Joost van Velzen strooit in een interview met Maxim Februari in *Trouw* eerst met een hoop termen om de thematiek van *Klont* te omschrijven. De roman gaat over “de technologische vooruitgang”, “digitale technologie”, “het gebruik van data en kunstmatige intelligentie” en “dataficering”.²⁰² Daarna wijst Van Velzen op het feit dat er verschillende omschrijvingen van de klont in de roman staan, en vraagt hoe Februari deze zelf zou typeren. Februari antwoordt: “[i]edereen heeft het er in het boek voortdurend over dat ze weten wat het is, die klont, maar niemand weet het echt. Dat is ook het zorgwekkende (...)”. Met deze

uitspraak lijkt Februari te reflecteren op de veelheid en het onzorgvuldig gebruik van technologische termen of definities daarvan. Iedereen veinst kennis, niemand begrijpt echt waarover men praat. Ook andere recensenten voelen zich geroepen een eigen definitie van de klont te geven. Marja Pruis definieert de klont in *De Groene Amsterdammer* als:

“de parallelle digitale wereld aan gegevens die wij dankbare internetgebruikers gewoon hebben laten groeien. Een grote, stuurloze braakbal is het resultaat, die wel eens helemaal met de mensheid aan de haal zou kunnen gaan omdat allerlei onvermoede gegevensbestanden op onvermoede manieren aan elkaar gekoppeld zijn”.²⁰³

Recensent De Gier heeft het over Krups’

“bombastische visie [die zich] richt (...) op de klont uit de titel van het boek. Dat is een soort gezwel van data dat er met ons vandoor is gegaan en dat alle digitale voorspoed bedreigt. Het is een duistere versie van de cloud. Een oncontroleerbare homp waarin al onze persoonlijke informatie ligt opgeslagen en die voortdurend muteert”.²⁰⁴

De term ‘bombastisch’ duidt op een afkerigheid van het prozaïsch taalgebruik van Krups, terwijl De Giers uitleg eveneens gezwollen is. Deze recensenten proberen allemaal zelf een definitie te geven van de klont, maar reflecteren niet op de mogelijkheid dat de verschillende definities die van de klont worden gegeven juist het onderwerp van de roman zijn. Als Februari met zijn roman beoogd heeft de populariteit van technologische termen waarvan niemand de definitie weet aan de kaak te stellen, is dat niet gelukt.

Kritisch op neutraliserende termen

Martijn en Tokmetzis zijn expliciet kritisch op het verhullende karakter van een aantal termen in het dataficeringsdiscours, zoals ‘metadata’. Die term is volgens hen gericht op de framing van dat soort gegevens als een minimale inbreuk op persoonlijke privacy. Zij tonen echter met eigen onderzoek aan dat er niets onpersoonlijks aan dat soort gegevens is, “zoals de term doet vermoeden en politici, inlichtingendiensten en opiniemakers beweerden”.²⁰⁵ Een van die beweringen is dat niet naar de inhoud van metadata gekeken zou worden, dat het niets over individuele personen zegt. Met de metadata die ze van hun proefpersoon Tom Siedsma verzamelen is echter een zeer persoonlijk profiel samen te stellen van zijn doen en laten. Ze pleiten daarom, samen met de organisatie Bits of Freedom waar Siedsma voor werkt, voor het gebruik van de term ‘gedragsgegevens’ in plaats van ‘metadata’. Ze zijn ook kritisch op de term ‘zoekmachine’ voor Google, omdat die volgens hen een datagestuurde sorteermachine van informatie is, in plaats van een neutrale zoekmachine.²⁰⁶ Hoewel ze zich dus bewust zijn

van de verhullende werking van bepaalde technologische termen, gebruiken ze andere termen als ‘Big Data’ vrij onkritisch. Ze noemen het een ‘cruciale technologische ontwikkeling’ terwijl ze ook op die term kritisch hadden kunnen reflecteren zoals Van Esch en Schäfer doen in hun redenering dat het een modeterm is die enkel een schaalvergroting van al sinds de negentiende eeuw bestaande datagedreven toepassingen betreft.²⁰⁷ Het cruciale van de term zit eerder in het grootschalige gebruik ervan dan in enigerlei nieuwe technologische ontwikkeling. Martijn en Tokmetzis demystificeren deze term niet, gebruiken ’m zelfs als beschrijving van de overheid:

“Een Big Data-overheid, ontdekken wij tijdens het gesprek met (...) twee professoren, is een iOverheid *on steroids*, die de relatie tussen overheid en burger nog meer onder druk zet”.²⁰⁸

Het feit dat ze schrijven dit te ‘ontdekken’ tijdens een gesprek duidt op hun vrij onkritische overname van deze uitspraken zonder er nog een eigen reflectie aan toe te voegen, zoals ze dat bij de termen ‘metadata’ en ‘zoekmachine’ wel doen.

Hoewel *Klont* vrij expliciet reflecteert op een definitiewildgroei van een populaire technologische term, en in de essaybundel van Martijn en Tokmetzis kritische aandacht is voor sommige termen, is verhullend technologisch termgebruik discursief. Termen worden eerder om hun actualiteitswaarde gebruikt dan om hun werkelijke betekeniswaarde. De behoefte aan innovatief taalgebruik spiegelt de behoefte aan technologische vooruitgang, zoals in paragraaf 4.3 zal blijken. Eerst laat ik nog zien hoe uit (onbewust) verhullende terminologie hardnekkige stereotyperingen volgen.

4.2 Stereotyperingen

Verhullend taalgebruik leidt in het dataficeringsdiscours vaak tot reductionistische stereotyperingen voor romanpersonages en auteurs. Heel veel van die etiketten hebben een debatvermijndend effect. Wordt een schrijver een technofob of onheilsprofeet genoemd, dan wordt diegene gereduceerd tot een algehele technologieafwijzer of doemdenker en door de negatief geladen term direct minder serieus genomen als gesprekspartner. Vanwege de grote verscheidenheid en inwisselbaarheid van technologische terminologie lijkt kritiek op een specifieke technologie of techniekvisie direct kritiek op alle technologie. Ook de romanpersonages worden veelvuldig in een foutief hokje geplaatst vanwege de actualiteitswaarde van termen.

Recensent Freriks typeert hoofdpersoon Johnny in Hulsts roman bijvoorbeeld als een ‘computerfreak met cowboywortels’ die zich ‘al surfend verliest op internetgolven?’. In de roman zoekt Johnny één keer vanaf iemand anders’ tablet een filmpje op, verder leest hij op een offline e-reader keer op keer *Moby Dick*. Dit rechtvaardigt mijns inziens geenszins het label ‘computerfreak’, een term waarmee Freriks een clichébeeld oproept van het personage Johnny als IT-nerd. Ook het personage Hatsu krijgt van Freriks een eigenaardige typering mee

als ‘sciencefictionachtig wezen dat onophoudelijk tuurt in haar webblenzen’. Deze kenschets als ‘wezen’ schept afstand tot Hatsu als persoon, en impliceert dat ‘sciencefictionachtig’ hier ‘technologisch’ betekent, waardoor hij Hatsu als een soort robot beschrijft. Het sciencefictionachtige verbindt hij namelijk direct aan het ‘onophoudelijk turen in webblenzen’, terwijl het personage Hatsu nu juist grote moeite heeft met het dragen van webblenzen en de inbreuk ervan op haar privacy. In de loop van de roman probeert zij zo veel mogelijk weg te blijven van surveillanceapparatuur als webblenzen. Van beide personages maakt Freriks een stereotype. *Volkskrant*-recensente Daniëlle Serdijn doopt Johnny in haar recensie ook tot het cliché ‘techneut’, en Hatsu noemt ze een “Aziatische wetenschapsvrouw [die] voortdurend (...) bezig [is] om techniek op een vanzelfsprekende wijze met het lichaam te verbinden”.²⁰⁹ Beide recensenten hebben hun clichébeeld al klaar, dat ze niet meer door de verhaallijn, die dat stereotype beeld ongegrond kan verklaren, laten bijstellen. Ook recensent Peppelenbos doet een aanname die foutief te verklaren is, wanneer hij Krups uit *Klont* een ‘technologieprofeet’ noemt, wat zoveel betekent als iemand die het gebruik van technologie predikt, terwijl Krups dataficeringsstechnologie juist tot vijand verklaart.

Een stereotypering die in Nederland een negatieve lading heeft en debatontwijkend werkt is de schrijver een intellectueel noemen. In het interview met Danielle Pinedo in *NRC.NEXT* probeert Februari geraffineerd de negatieve connotatie met het woord ‘intellectueel’ te vermijden door te zeggen dat hij de vragen stelt van een intellectueel, maar daarna intuïtief opereert. Dit zegt hij nadat Pinedo hem net als Bodo een “intellectueel op pootjes” heeft genoemd. Een uitleg van die term laat ze overigens achterwege. Oudenampsen stelt: “het woord ‘intellectueel’ roept associaties op met pretentie, arrogantie en hybris”.²¹⁰ Kritiek uiten lijkt niet geoorloofd, en wordt geassocieerd met zelfingenomenheid. Februari vermijdt de connotatie hiermee, door te stellen dat hij intuïtief (vanuit gevoel) opereert, en dus niet volledig vanuit theorie. Hij waakt echter voor reductionisme van zijn roman door verderop in het interview te weigeren een typering van zijn roman te geven en ook te stellen dat zijn boek een waarschuwing is, “maar zonder dat ik zeg: die kant moet het op”. In zijn omzeiling van het label ‘intellectueel’ ontwijkt Februari ook de eventuele connotatie met een activistische boodschap.

Schnitzler wordt door recensenten het meest gestereotypeerd. Marco Visscher van *Trouw* begint zijn recensie op de volgende wijze: “Filosoof Hans Schnitzler is een onheilsprofeet. Hij ziet tablet en iPad als ‘digitale totems’, waarvoor wij diep buigen”.²¹¹ Naast het feit dat een iPad een tablet van het merk Apple is en dus niet naast de tablet genoemd zou hoeven worden, neemt Visscher hier een etiket in de mond dat Schnitzler vaak opgeplakt krijgt, naast bijvoorbeeld technofob of vooruitgangshater.²¹² Visscher reflecteert zelf op deze stereotyperingen: “Azijnzeiker, cultuurpessimist, zuurpruim: zo bent u al eens genoemd”. Schnitzler antwoordt hierop dat hij aan den lijve heeft ondervonden dat technologiecritici heel veel hoonreacties krijgen. “wie aan de techniek twijfelt, raakt mensen persoonlijk”. Hij

verklaart in zijn essaybundel dat technologiekritiek veelal persoonlijk wordt opgevat, waardoor de boodschapper in plaats van de boodschap wordt aangevallen.²¹³

Schnitzler stelt dat die hoon een afhankelijkheidsrelatie met techniek blootlegt: “de digitale dwangbuis is zelfverkozen, en juist dat maakt het zo vernederend [daar op gewezen te worden]. Instinctief zal men de irritatie over deze zelfonderwerping afwentelen op diegene die de afhankelijkheidsrelatie te berde brengt”.²¹⁴ De op de man gerichte stereotyperingen die Schnitzler als technologiecriticus krijgt toegeworpen, zijn exemplarisch voor de manier waarop het dataficeringsdiscours zeer op het individu gericht is. Zoals in hoofdstuk 3 duidelijk werd dat privacyverlies vooral als individueel probleem in plaats van collectieve kwestie wordt beleefd, wordt ook technologiekritiek persoonlijk opgevat en daardoor teruggekaatst naar de duider ervan. Visscher werpt de bal echter terecht terug naar Schnitzler, door er op te wijzen dat deze zelf met termen als “technogroupies en cyberfeestgangers” ook continu stereotypeert.²¹⁵ Schnitzler geeft toe dat Visscher daar gelijk in heeft, waardoor het gesprek in het interessante vaarwater van de stereotyperingen in het dataficeringsdiscours zou kunnen komen, maar Visscher trekt de conversatie met zijn opmerking “maken u en uw critici zich niet schuldig aan dezelfde *overdrijving?*” terug richting het discursieve element van de bemiddelaarsrol. Hij spreekt hier vanuit de verwachting dat auteurs niet te hyperbolisch schrijven.

Schnitzler heeft naast het goochelen met termen ook de neiging te stereotyperen, bijvoorbeeld wanneer hij iemand een ‘contrarevolutionair van de digitale revolutie’, ‘whizzkid’ en ‘digitale utopist en invloedrijke Silicon Valley-goeroe’ noemt, ‘die afrekenet met het cyberspace-utopisme van zijn voormalige kameraden’.²¹⁶ Schnitzler vereenzelvigd op meerdere plekken in zijn bundel de regio Silicon Valley met de daar residerende ondernemers, die hij allemaal over één kam scheert en revolutionairen noemt, maar ook ‘de bits-and-bytes-beweging’ en ‘de alles-is-internet-propagandisten’ zonder ooit te specificeren wie hij precies bedoelt en wat hun ideeën dan zouden inhouden.²¹⁷ Volgens Schnitzlers eigen redenering wentelt hij met dit soort termen zijn eigen irritatie over de boodschap van deze ‘beweging’ af op de boodschappers ervan.

René Moerland noemt in *NRC Handelsblad* technologiefilosoof Schnitzler een alarmist, technologiefilosoof Jos de Mul een pragmaticus en technologiefilosoof Peter-Paul Verbeek een realist. Hij parafraseert Schnitzler: “Met etiketten als ‘technofoob’ en ‘pessimist’ die hij krijgt, slaat het debat ook snel dood, vindt hij. Technologie kan ook vooruitgang opleveren, *daar gelooft hij best in*. Een sociaal-democratisch programma bijvoorbeeld, dat emancipatie nastreeft door digitaal bewustzijn te vergroten”.²¹⁸ Hieruit blijkt de vooringenomenheid dat technologiecritici technologie enkel nadelig vinden. In de volgende paragraaf zal blijken dat heel veel recensenten deze aanname doen en de auteurs daar ook op aanspreken.

4.3 Focus op de voordelen van technologie

Achter de stereotyperingen voor auteurs en personages lijkt een sterke afkeer van technologie-kritiek te zitten, want uit de recensies rijst namelijk het algemene verwijt op dat de auteurs te weinig oog zouden hebben voor de voordelen van technologie. Marc Hijink stelt bijvoorbeeld in *NRC.Next* tot twee keer toe dat dataverzameling toch ook veel positieve kanten heeft, maar dat die aspecten in *Je hebt wél iets te verbergen* niet aan bod komen. “De argwaan tegen het systeem overheerst”.²¹⁹ Hoewel Hijink hier eerst specifiek dataverzameling noemt waarvan hij in de essaybundel een positieve typering mist, heeft hij het daarna over ‘het systeem’ zonder dat te specificeren. Argwaan, zo blijkt uit Hijinks uitspraak, is een te eenzijdige positie van waaruit het volgens hem niet geoorloofd is te schrijven over technologie. Zijn bewoordingen doen vermoeden dat hij ‘technologie’ als een geheel of systeem ziet. Als je kritiek hebt op een onderdeel ervan, is dat kritiek op het geheel. In een interview van Marco Visscher met Schnitzler komen veel discursieve elementen aan bod:

“Ziet u niet ook *een hoop voordelen* van de veruitwendiging van onze geest [naar machines]?”

“Er zijn zeker grote voordelen: het gemak wordt enorm gediend, je bespaart tijd. Die voordelen wil ik niet onder het vloerkleed vegen...”

Maar?

”...het stelt ons voor fundamentele vragen. Wat betekent het om mens te zijn? Gaan we naar een wereld die steeds tammer en voorspelbaarder wordt? Willen we dat wel? Had de wrijving misschien een nut? Die vragen moeten worden gesteld.”

Toch staan die vragen niet centraal in uw boek. Uw boek is een pamflet, een aanklacht tegen de digitale techniek en cultuur.

“Ik heb het boek geschreven met een pamflettistische toon, want ik vind de situatie vrij urgent. We staan op een tweesprong: worden we batterijen voor de machine of behouden we onze waardigheid?”

De technologiekritiek van Hans Schnitzler is niet nieuw. Voortdurend verwijst hij naar andere denkers. Om hun meer *autoriteit* te geven, worden ze omschreven als ‘vooraanstaande intellectuelen’.²²⁰

Visscher focust op de voordelen van technologie. Wanneer Schnitzler uitlegt dat hij technologiekritiek bedrijft omdat hij vragen over de menselijke conditie wil stellen, komt Visscher met kritiek op Schnitzlers’ pamflettistische schrijfstijl. Visscher stelt daarmee Schnitzlers stijl en de inhoud van zijn betoog aan elkaar gelijk. Wanneer Schnitzler dan het verschil tussen zijn toon en inhoud duidt, suggereert Visscher dat Schnitzler niet origineel zou zijn in zijn denken en autoriteit ontleent aan denkers die hij zelf ophemelt. Hieruit blijkt een afkeer van critici en een preoccupatie met een bemiddelaarsrol. Ook blijft een werkelijk debat over de vragen die

Schnitzler oppert uit, omdat Visscher beweert dat die vragen niet centraal zouden staan in het betoog. Visscher gaat verder met Schnitzler te wijzen op zijn gebrek aan aandacht voor de positieve kanten van technologie: “Toch beschrijft u (...), U had ook kunnen zeggen (...), Kwam dat niet in u op”?²²¹ Visscher verwijt hier Schnitzler dat hij niet een bemiddelingspositie heeft ingenomen. Deze zinsneden zijn exemplarisch voor de weerstand die Schnitzler ondervindt van zijn techniekkritiek vanwege de focus op de vooruitgang die technologie brengt.

De auteurs noemen wel degelijk voordelen van technologie in hun boeken, en willen benadrukken dat ze die ook inzien en niet technologie als geheel afwijzen. Schnitzler probeert kritiek hierop voor te zijn in de introductie van zijn bundel: “[d]eze kritiek van de digitale rede is een aansporing onze technologische conditie serieus te nemen; ze is beslist geen afwijzing ervan”.²²² Ook stelt hij: “niet het wereldwijde web of de techniek als zodanig is het probleem, maar de hedendaagse encensering ervan en de wijze waarop we ons ertoe verhouden”.²²³ Deze nuance wordt door de recensenten echter niet vaak opgepikt. Schnitzler wil ook enkele van de auteurs die hij aanhaalt voor dit oordeel behoeden. Over Stiegler zegt hij dat deze allesbehalve een techniekpessimist is, en Bostrom is zelfs allesbehalve een techniekscepticus.²²⁴ Dit toont nogmaals aan hoe onzorgvuldig Schnitzler met termen omgaat, omdat hij Bostrom waarschijnlijk net als Stiegler allesbehalve een *techniekpessimist* had willen noemen.

Criticus Carel Peeters gaat in *Vrij Nederland* in zijn woordkeus nog iets verder in zijn focus op de voordelen van technologie door te stellen dat hij over de ‘zegeningen’ van ‘de technologische en digitale omwenteling’ nauwelijks iets leest in de bundel van Schnitzler.²²⁵ Daarna maakt hij zowaar een koloniale redenering die techniekkritiek in z’n geheel ongeldig lijkt te verklaren:

“Natuurlijk moeten de *imperialistische neigingen* van Google, Apple, Facebook en Amazon tegengegaan worden, maar Schnitzler *ziet alleen maar hun negatieve kanten*. Schnitzler leunt erg zwaar op de ideeën van de Franse filosoof Bernard Stiegler. Die heeft de mens een ‘techniekwezen’ genoemd omdat hij alles wat hij kan moet leren (hij kan niets van nature). Dat daar veel goeds uit is voortgekomen lees je *nauwelijks* bij Schnitzler. Hij beschouwt internetgebruikers als mensen zonder wil, ten prooi aan de ‘dataficering’ en ‘algoritmisering’ van het bestaan. Schnitzler vindt *alleen maar* negatieve woorden voor de digitalisering en reduceert het aandeel van de gebruikers, en wat ze er allemaal mee doen, tot niets. Schnitzler heeft *geen aandacht* voor wat de digitalisering, op dezelfde manier als indertijd de boekdrukkunst, teweeg brengt aan zinvolle activiteit en aan creativiteit. (...) Er ontstaat daardoor een vertekend beeld, alsof de digitalisering alleen maar iets voor de lol is, en uitsluitend wordt gebruikt om te internetten, te e-mailen en te facebooken. En dan nog. *Wat kan het voor kwaad?* ²²⁶

Het benoemen van de ‘imperialistische neigingen’ van een bedrijf, en daarna commentaar

leveren op het onderbelichten van de welwillendheid van dat bedrijf, is een ernstige depolitisering die een onbeschaamd koloniale overheersingsgedachte tentoonspreidt. De formulering dat Schnitzler ‘zwaar leunt op de ideeën van Stiegler’ lijkt op de redenering die we eerder tegen kwamen dat de ideeën van Schnitzler niet origineel zouden zijn. Bedoelt Peeters met zijn opmerking over het achterwege laten van het goede dat voortgekomen is uit ‘de mens als techniekwezen’ dat hij in een essay over dataficering behoefte heeft aan een geschiedkundige opsomming van de technologische middelen die de mens als techniekwezen heeft gemaakt en vooruit geholpen hebben? Dat lijkt onwaarschijnlijk en is blijkbaar ook niet wat hij bedoelt omdat hij het daarna expliciet heeft over dataficering en algoritmisering. Hij verwijt Schnitzler het ‘aandeel van de gebruiker’ tot niets te reduceren. Hieruit blijkt zijn focus op het individu alsook op een vooruitgangsgedachte die Schnitzlers technologiekritiek gelijkstelt aan algehele technologieafwijzing. Hij baseert zich daarbij op een historisch voorbeeld van de boekdrukkunst dat moet suggereren dat alle kritiek op technologische vooruitgang achteraf bezien onvermijdelijk belachelijk is. Zijn algeheel laconieke houding tegenover de kritiek van Schnitzler culmineert in de zinnen ‘En dan nog. Wat kan het voor kwaad?’ Bij die vraag begint juist Schnitzlers kritiek, maar die heeft Peeters dan al volledig en bij voorbaat afgebrand. De onderliggende toon van Peeters’ betoog houdt verband met de standaard van de auteur als bemiddelaar die een onderwerp altijd van twee zijden moet belichten, maar in Peeters’ ogen is technologie boven alle kritiek verheven omdat het in historisch opzicht altijd vooruitgang betekent.

Historistisch en technologisch finalistisch is de redenering zoals Marc van Dijk die in *Trouw* maakt in een interview met Schnitzler: “Is scepsis over nieuwe techniek niet van alle tijden? Bij de introductie van de balpen zag men ook de cultuur ten onder gaan”.²²⁷ Schnitzler verwerpt dit door er op te wijzen dat technologie nooit neutraal is, en het dus gevaarlijk is alle nieuwe toepassingen direct te omarmen zonder daarover een politiek en publiek debat te voeren. Hij raadt aan technologie in alle sectoren zo te benaderen als in de medische branche; ze met terughoudendheid te benaderen en te onderwerpen aan strenge ethische tests. Ook laat Van Dijk zien dat hij niet per se gecharmeerd is van een criticus, omdat hij stelt dat Schnitzler “al-lerminst tegen innovatie of techniek is” en daarna zegt “toch zou je hem een techniekscepticus kunnen noemen”. Iemand die niet tegen innovatie is kan wel degelijk technologiescepticus zijn, daar zit niet per se een tegenstelling in die Van Dijk hier schetst. Dit lijkt een (onbewuste) uiting van een discursieve afkeer van technologiekritiek.

Ook Marjolijn de Cocq heeft de behoefte om een “[n]adrukkelijke opmerking vooraf [te maken]: Hans Schnitzler (46) is niet tegen digitalisering. Want: wie de techniek afwijst, wijst impliciet de mens af”.²²⁸ Ze vraagt hem echter of hij zelf verslaafd is aan zijn telefoon, omdat een mail met haar interviewverzoek binnen een minuut beantwoord werd. Uit deze opmerking blijkt een impliciete scheiding tussen kritische onthouding en kritiekloos gebruik van techno-

logie. Kritiekloos gebruik zoals dat in *Slaap zacht Johnny Idaho* verwoord wordt de norm is: “We denken te weinig na over machines. We nodigen ze uit in ons leven en geven ze, uit luiheid en hebzucht, macht waar mogelijk. Ze spreken voor ons en over ons. Roddelen. Beslissen. Oordelen”.²²⁹ Omdat we zo gretig gebruikmaken van bijvoorbeeld onze smartphone, dulden we er weinig kritiek op, omdat die kritiek direct terugslaat op de onkritische gebruiker. Schnitzler signaleert de shoot-the-messenger-reflex die volgt op de irritatie over kritiekloze zelfonderwerping aan technologie.²³⁰ Ook Marc Hijink maakt geen onderscheid tussen technologiegebruik en technologiekritiek aan wanneer hij aan Martijn en Tokmetzis vraagt of zij pleiten voor minder technologiegebruik.²³¹ Tevens is Marc Janssens van het *Nederlands Dagblad* verbaasd dat “journalist Martijn [niet enkel] (...) negatief [staat] tegenover de ontwikkelingen rond privacy. Opvallend positief is hij over wat de Europese Unie - het Hof van Justitie, het Europees Parlement en de Europese Commissie - voor het belang van privacy doet.”²³²

Uit deze reacties blijkt mijns inziens dat recensenten nauwelijks ontvankelijk zijn voor technologiekritiek vanwege hun preoccupatie met de voordelen die technologie ons gebracht heeft. Ze storen zich aan de ‘eenzijdigheid’ van de kritiek die de voordelen zou veronachtzamen. Die houding past bij het belang dat gehecht wordt aan de bemiddelaarspositie zoals die in hoofdstuk 3 naar voren is gekomen. Een focus op de negatieve kanten van dataficering wordt niet gewaardeerd en in een technologisch finalistische redenering bovendien afgedaan als vergeefse kritiek, omdat de technologie toch wel voortschrijdt.

4.4 Vooruitgangsgeloof: historische onafwendbaarheid

“Ik heb (...) problemen met het radicale vooruitgangsgeloof, dat vanuit Silicon Valley uitstraalt. Dat is het idee van disruptie: alles moet veranderen. Als vooruitgang betekent dat je álles overboord moet zetten, verzet ik me ertegen”.²³³

Hans Schnitzler verwoordt hier zijn kritiek op een vooruitgangsgeloof, dat volgens hem vanuit de entiteit ‘Silicon Valley’ komt, als een disruptief geloof in de kracht van nieuwe technologie. Hij baseert zich hierbij op technologiecriticus Evgeny Morozov, die stelt dat in dit vooruitgangsgeloof al het oude per definitie achterhaald is, en dat enkel nieuwe technologische oplossingen de problemen van vandaag kunnen oplossen. De Nederlandse ontvankelijkheid lijkt groot voor de belofte van de radicale omwentelingen waar nieuwe technologie voor kan zorgen. Schnitzler noemt hiervan een voorbeeld: in 2013 zijn elf Ipad/Steve Jobsscholen geopend die tot doel hadden onderwijsvernieuwing middels specifieke Apple-technologie te bewerkstelligen. De scholen wilden breken met analoge, ‘saaie’ onderwijsmethoden omdat het educatiesysteem zou moeten aanhaken bij de digitale en spannende werkelijkheid.²³⁴ Schnitzler spiegelt deze behoefte aan een totaal nieuwe onderwijsvisie aan de roman *Bint* van Ferdinand Bordewijk uit 1934, waarin nog werd gesteld dat “niet de leraar moet buigen, maar de leerling moet

klimmen”. Inmiddels, zo stelt Schnitzler, buigen gehele scholen voor ‘digitale heilsverwachtingen’.²³⁵

In het geloof dat alles, bijvoorbeeld het onderwijssysteem, anders moet zijn een historistische ondertoon. We zouden ons vooral moeten aanpassen aan de technologische vernieuwingen, omdat die ons anders voorbijstreven. Martijn en Tokmetzis maken ook meermaals zulke redeneringen, bijvoorbeeld: “wie een normaal leven wil leiden, zal (...) commerciële surveillance op de koop toe moeten nemen en moeten accepteren het middelpunt van een wereldwijd web van informatiesporen te zijn”.²³⁶ Met zo’n uitspraak halen ze vrij rigoureuus hun eigen argumenten over o.a. het verlies van het solidariteitsprincipe en de onschuldpresumptie onderuit, omdat deze redenering suggereert dat alle technologische ontwikkelingen op de koop toe te nemen zijn, wanneer je een ‘normaal leven’ wil leiden. Ook stellen ze dat je om als website te groeien wel mee moet doen met promotie via Facebook, zo ook hun eigen website van *De Correspondent*. Als ze daarna stellen “[wij zijn geen klanten van Facebook en Google, wij zijn hun producten[, z]elfs als wij hun diensten niet gebruiken” lijken ze zichzelf te pardonneren voor hun Facebookgebruik omdat je er blijkbaar niet meer omheen kunt of je er nu lid van bent of niet.²³⁷ Schnitzler is in zijn essaybundel en interviews discourskritisch wanneer hij dit soort redeneringen aanmerkt als doodoeners die gebezigd worden en waardoor de wereld steeds meer gemodelleerd wordt naar ‘de wetten van de digitale wereld’.²³⁸

Zo’n doodoener ‘zo zal het nu eenmaal zijn’ is een combinatie van historisme en techno-optimisme, waarin alles de vooruitgang moet dienen. Martijn en Tokmetzis maken ook zo’n redenering in hun parafraze van hun hoofdredacteur Rob Wijnberg bij *De Correspondent*: “Hij ziet het verdwijnen van solidariteit ook als een bedreiging voor de vooruitgang, doordat er ‘een beloning komt te staan op risicomijdend gedrag.’”²³⁹ Ze doelen hiermee op het feit dat de mensen die voor vooruitgang zorgen vaak meer risico’s nemen dan anderen, en zich in een risicomijdende maatschappij genoodzaakt zullen voelen voorzichtig te blijven. Ze buigen hier het verlies van het solidariteitsbeginsel in neo-liberale termen om tot het verlies van vooruitgang, dat ten alle tijde voorkomen moet worden. Op dit punt is hoogleraar bestuurskunde Paul Frissens analyse zeer toepasbaar:

“De wereld is een project van maakbaarheid, maar de technologie is tegelijkertijd de drijvende kracht die volstrekt deterministisch de koers van de wereld bepaalt. Steeds is er een opmerkelijk en nauwelijks geproblematiseerd samengaan van maakbaarheid en determinisme. De maakbaarheid van de wereld sluit kennelijk uit dat we nostalgisch zijn en dat we zouden kunnen besluiten bepaalde richtingen in de ontwikkeling van technologie af te wijzen of bepaalde technologische toepassingen niet uit te vinden, laat staan te implementeren”.²⁴⁰

Het afwijzen van bepaalde technologische ontwikkelingen staat op gespannen voet met het geloof in de deterministische koers die technologie vaart. Wijnberg voelt zich genoodzaakt het

implementeren van bepaalde technologie als het afwijzen van de vooruitgang voor te stellen, omdat hij wellicht doorziet dat enkel zo'n argument een technologisch finalistische gedachtegang kan doorbreken. In *Slaap zacht Johnny Idaho* neemt het personage Hatsu de politieke taak op zich de ontwikkeling van onsterfelijkheidstechnologie te vernietigen. Zij verwoest de kiem van het eeuwige leven en houdt daarmee letterlijk de vooruitgang tegen.

Onsterfelijkheid

De ultieme culminatie van het technologisch finalisme is menselijke onsterfelijkheid. Cultuurwetenschapper Rein de Wilde stelt dat het finalistische geloof in technologie en wetenschap zo ver gaat, dat voorondersteld wordt dat het 'probleem van de sterfelijkheid' opgelost gaat worden.²⁴¹ Schnitzler schetst dat deze droom al zo oud is als het Gilgamesj-epos, en het doel waarnaar de technologische conditie van de mens altijd zal streven. Het overwinnen van biologische beperkingen middels technologische aanpassingen is voor de mens het hoogst haalbare, blijkt ook uit de pogingen daartoe van de personages Gerson en Hatsu in *Slaap zacht, Johnny Idaho*.

Auke Hulst stelt in de verantwoording van zijn roman dat "de wetenschappelijke praktijk steeds minder door nationale prioriteiten of peer-review wordt bepaald, en steeds meer door de particuliere voorkeuren van individuen met grote hoeveelheden geld".²⁴² Het grote voorbeeld daarvan in *Slaap zacht Johnny Idaho* betreft het wetenschappelijke bedrijf Sisyphus dat Gerson opricht en financiert om onsterfelijkheid voor zichzelf te bereiken. De wetenschappers Keji en Hatsu discussiëren over de ethische kant van hun bezigheden wanneer ze een doorbraak nabij zijn, en houden in eerste instantie vast aan "de doctrine (...): een wetenschapper oordeelt niet over kennis. Oordelen is aan de samenleving".²⁴³ In de samenleving van de roman blijkt echter geen oordelen mogelijk, omdat dissidenten door particuliere veiligheidsdiensten worden verwijderd. Uiteindelijk besluit Hatsu de gekweekte diertjes te doden wier cellen zich ongelimiteerd kunnen vernieuwen, en zo de mogelijkheid tot het bereiken van menselijke onsterfelijkheid uit te roeien. Hatsu neemt hiermee verantwoordelijkheid voor 'haar uitvinding' en besluit dat ze die niet op de samenleving los wil laten. Vanuit morele overwegingen die in het Conglomeraat onmogelijk uit het publiek en politiek debat voort kunnen komen, besluit zij als (particulier) wetenschapper haar morele tegenstand serieus te nemen en alle onderzoeksdata en -uitkomsten te vernietigen. Hoewel zoals Hans Schnitzler stelt de ethische maatschappijcontrole op de medische wereld veelal het sterkst is,²⁴⁴ blijkt deze in *Slaap zacht Johnny Idaho* afwezig. Het personage Hatsu maakt een morele beslissing om een technologische uitvinding een halt toe te roepen, in een romanwereld waarin politiek en maatschappelijk debat uitblijven. Hulst laat zien dat in een dystopische maatschappij waarin geen democratie meer is, het individu moet opstaan om moreel en politiek te oordelen. Hatsu doorbreekt het technologisch finalisme waarnaar deze maatschappij toebeweegt.

Toch komt mijns inziens de kritische kracht van het tegenhouden van de vooruitgang niet helemaal uit de verf, vanwege een andere plotontwikkeling in *Slaap zacht Johnny Idaho* die Hatsu's heldhaftigheid drastisch vermindert. Omdat Hatsu als particulier wetenschapper werkt voor de kapitaalkrachtige Gerson, legt ze feitelijk alleen aan hem verantwoording af voor haar werk. Zij rekent na de vernietiging van de diertjes op zijn toern, maar die wordt haar bespaard omdat het andere hoofdpersonage Johnny hem vermoordt. De uitwerking van Hatsu's besluit in deze verhaalwereld met particuliere wetenschap is derhalve beduidend minder betekenisvol dan deze in een verhaalwereld met bijvoorbeeld volledig overheidsgeruleerde wetenschap zou zijn. Dan zou haar besluit namelijk directe maatschappelijke en politieke impact hebben, waar zij nu wel verantwoordelijkheid neemt maar daarvan de consequenties lijkt te ontspringen. De plotontwikkeling van deze roman staat naar mijn mening de kracht van een techno-finalistische kritiek in de weg.

Krenking van de mensheid

Zowel in *Het digitale proletariaat* als in *Klont* wordt dataficering geframed in een historische lijn van 'de krenkingen der mensheid'. In *Klont* stelt Bodo dat ten eerste Copernicus bewees dat de mens niet in het centrum van de kosmos resideerde, dat Darwin daarna bewees dat de mens niet de kroon op de schepping was, en Freud aantoonde dat de mens niet eens de baas is over zijn eigen gedachten. Hij noemt daarna de klont als vierde krenking van de mensheid, die bewijst dat de mens zelfs het maatschappelijk gesprek niet meer beheerst, maar dat gedragsgegevens het voor het zeggen hebben.²⁴⁵ Schnitzler noemt ook Copernicus, Darwin en Freud, en stelt dat de laatste technologische krenking is dat de mens onderworpen raakt aan zelfgecreëerde technologie.²⁴⁶ In beide boeken komen voorstanders van de ontwikkeling van deze 'laatste krenking' aan bod: in *Klont* stelt wetenschapper Bianca Vanderstichele dat het vasthouden aan het idee dat mensen een persoonlijkheid hebben allang verdreven is door de belofte van data die evenwichtige besluitvorming mogelijk maken.²⁴⁷ Schnitzler noemt transhumanisten en futuristen die geloven in de cyborg als informatieverwerkende machine zonder afwijkingen.²⁴⁸ Er zit een merkwaardige ongelijksoortigheid in de historische opsomming die in beide boeken staat; wetenschappelijke ontdekkingen die het antropocentrisch wereldbeeld omgegooid hebben en inmiddels gemeengoed zijn geworden paren aan het dystopisch gegeven dat zelfgecreëerde technologie de menselijke positie in zal nemen. De eerste drie ontwikkelingen zijn geestelijk, de laatste fysiek. De kritiek die uitgaat van de formulering van zoiets als een 'vierde krenking van de mensheid' wordt deels teniet gedaan door die als een onvermijdelijkheid te presenteren in een historisch rijtje. Dit vooronderstelt dat de mens er hoe dan ook niets meer aan zal kunnen doen voor een vierde keer gekrenkt te worden.

Het geloof in data

Meer dan een paradigma-omslag lijkt de technologisch finalistische vooruitgangsgedachte wellicht op een religie. In ieder geval worden op het geloof in data in *Klont* toespelingen gemaakt. Alexei Krups voorziet dat de populaire fascinatie voor de natuur en het natuurlijke eigenlijk al ingeruild is voor een begoocheling van de patronen die machines uit gegevens destilleren.²⁴⁹ In *Klont* worden vooral toespelingen gemaakt op de dood van God die nu vervangen gaat worden door kunstmatige intelligentie als grillige beslisser²⁵⁰ Het personage Harris lijkt die religieuze neiging te duiden wanneer deze stelt: het is een “vreemd verschijnsel dat mensen nieuwe technologieën het liefst zien als vormen van overmacht. Acts of God, zodat ze geen verantwoordelijkheid hoeven te nemen voor de ideologie die eraan ten grondslag ligt”.²⁵¹ In deze uitspraak zit een besef over het mystificeren van technologie, als een op eigen regels gebaseerde entiteit, waar de mens geen controle meer over heeft. In *Klont* krijgt de klont zelf een goddelijke status, en in *Slaap zacht Johnny Idaho* krijgt de mens (in de persoon van Gerson) bijna een goddelijke status van onsterfelijke beslisser over ander menselijk leven.

4.5 Veronachtzaming nationaal kader

Uit een voorbeeld dat Martijn en Tokmetzis in hun essaybundel aanhalen blijkt dat zij zich deels conformeren aan de afkeer van technologiekritiek die samengaat met het benadrukken van de voordelen van technologie. In hun kritiek lijken ze zich direct in te dekken tegen het verwijt zaken te duister af te schilderen, zonder dat dat logisch in hun redenering past. Zij stellen dat hoewel in de beeldvorming landen als Amerika en China voorop lopen in het gebruik van dataficerings technologieën, ‘het vrije Westen’ minstens zo ver is in het aanwenden van die technologie, en noemen een aantal ”voorbeelden van vaderlandse bodem”:

“Bijna alle Nederlanders hebben een kredietscore (...). Die score wordt berekend op basis van kredietverleden, faillissementen, data van de Kamer van Koophandel en, steeds vaker, je sociale media en buurtgegevens. Die score bepaalt of jij een lening kunt krijgen en tegen welke rente en of je een telefoonabonnement kunt afsluiten”.²⁵²

Martijn en Tokmetzis laten zien dat een sociale kredietscore voor elke burger zoals hierboven beschreven in ‘het vrije westen’ al jaren ongemerkt berekend en toegekend worden door de overheid, bedrijven en werkgevers. Ze maken een vergelijking tussen het bekende voorbeeld van de Chinese samenleving waarin burgers worden beloond of gestraft op basis van hun kredietscore, en de dystopische roman *The circle* van Dave Eggers, waarin scores een grote rol spelen in de radicale transparantieideologie van het bedrijf the Circle.²⁵³ Zij stellen daarna dat ‘het

vrije westen' ook een 'gescoorde samenleving' is, niet vanwege socialistische of transparantie-idealen, maar vanwege een sterk geloof in het minimaliseren van risico's middels technologische middelen. Daarna geven ze enkel Nederlandse voorbeelden, zoals het Elektronisch Kind Dossier waarin alle jonge gezinnen een risicoscore toebedeeld krijgen, het SyRI-systeem waarmee de overheid belastingfraude en uitkeringszwendel wil voorkomen, de Belastingdienst die aan risicoscores werkt en gemeenten zoals Apeldoorn die preventief crimineel gedrag willen detecteren.²⁵⁴ Ze depolitiseren echter hun eigen opsomming die duidelijk maakt dat in Nederland veel risicoscoring plaatsvindt, door nadrukkelijk te beweren: “[l]et wel, er zitten in Nederland geen kwade Big Brotherbedoelingen achter deze scoretoewijzingen”.²⁵⁵ Er zit een blinde vlek in hun betoog voor een specifiek Nederlands techno-optimisme. Ze noemen 'het vrije Westen' en daarna enkel voorbeelden van vaderlandse bodem, waarbij ze het Westen en Nederland tot elkaar reduceren, zonder een vergelijking met andere Westerse landen te maken of precies te benoemen wáárom er in *Nederland* geen kwade Big Brotherbedoelingen achter scoretoewijzingen zouden zitten. Uit hun voorbeelden blijkt juist een specifiek Nederlandse ontvankelijkheid voor technologische innovatie, met name risicoscoring. Martijn en Tokmetzis veronachtzamen de Nederlandse inbedding van het dataficeringsdiscours. 'Het vrije westen' wordt voorgesteld als een kosmopolitisch, algemeen geldend principe, terwijl hun argumenten enkel op Nederlandse voorbeelden stoelen. Daardoor kunnen ze niet overtuigend beweren dat er in Nederland geen kwade bedoelingen achter risicoscoring zouden zitten.

In mijn analyse van de politieke dimensie van dataficeringsdiscours in hoofdstuk 3 betoogde ik al dat Schnitzler het Nederlandse nationale kader veronachtzaamt in zijn vergelijking van het klimaat met dataficeringsdiscours. Hij stelt daarbij dat het een in beton gegoten regel is dat de mens, wegens zijn technologische conditie, altijd zal kiezen voor de mogelijkheden van de technologie, ongeacht de maatschappelijke gevolgen daarvan,²⁵⁶ zonder daarbij de mogelijkheid van een specifiek Nederlandse ontvankelijkheid voor technologie te overwegen. Ook Martijn en Tokmetzis tonen zich onopmerkzaam voor zo'n nationale specificiteit door Nederland te vereenzelvigen met 'het vrije Westen' en de bedoelingen ten opzichte van die van het Chinese systeem niet in twijfel te trekken. In het volgende hoofdstuk neem ik in paragraaf 5.4 ook de behandeling van de nationale specificiteit van de toekomststromans van Februari en Hulst onder de loep, omdat zij beiden hun verhaalwerelden in een toekomstig natieloos kader hebben geplaatst.

4.6 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik een specifiek Nederlandse technologische innovatiedrang bestudeerd middels de analyse van de technologische dimensie van het spreken over dataficeringsdiscours. De vooruitgangsgedachte die van die innovatiedrang uitgaat, maakt technologiekritiek weinig populair in Nederland. De grote verscheidenheid en creatieve omgang met technologische terminologie

in zowel de receptie als de analyseobjecten, zorgt voor een verhulling van de betekenis van die termen. Het zorgt voor verwarring en soms ook voor foutieve beweringen. De behoefte aan innovatief taalgebruik spiegelt de behoefte aan technologische vooruitgang. De actualiteitswaarde en esthetiek in plaats van de betekeniswaarde en inhoudelijke relevantie staat voorop. Hoewel de analyseobjecten op sommige punten kritiek hebben op deze termen- en definitiewildgroei, slagen ze niet altijd in het volhouden van deze kritiek, en een potentiële kritiek op een gedepoliteerd Nederlands dataficeringsdebat middels het thema definitiewildgroei blijft uit. De uit verhullende technologische terminologie voortvloeiende stereotyperingen zijn debatvermijders op zichzelf. Stereotyperingen die op de boodschapper in plaats van op de boodschap van technologiekritiek gericht zijn, laten ten enermale de op het individu gerichte debat zien. Verder wordt er vooral gefocust op de voordelen van technologie, waar de recensenten de schrijvers ook op aanspreken. In technologisch finalistische en historicistische redeneringen wordt daarna alle technologiekritiek ongeldig verklaard omdat de technologie toch onvermijdelijk voortschrijdt.

Een deelantwoord op de onderzoeksvraag luidt: het patroon van de aan elkaar gekoppelde behoefte aan technologische innovatie en afkeer van technologiekritiek resulteert in een historische neiging die in recent verschenen Nederlandse toekomstliteratuur en de receptie daarvan als blokkade voor een technologiekritische benadering van de gevolgen van dataficeringsdebat zorgt.

Hoofdstuk 5

De Nederlandse behoefte aan realisme: het hier-en-nu

De Nederlandse politie en defensie maken op dit moment veel reclame om IT'ers te werven. De politie meldt bijvoorbeeld trots dat het “uniek in de wereld [is] dat een nationaal politiekorps ‘predictive policing’ op zo grote schaal inzet”.²⁵⁷ Hiermee profileren ze zich duidelijk als een vooruitstrevende organisatie. “In een start-upachtige opzet werken verschillende SCRUM-teams aan oplossingen rondom big data met alleen open source-technologie”.²⁵⁸ Een hiërarchische organisatiestructuur doet hier onder voor een start-up, en big data wordt hier waarschijnlijk onbedoeld voorgesteld als iets dat opgelost moet worden. Van deze reclames gaat een techno-optimistisch vooruitgangsgeloof uit.

Martijn en Tokmetzis schreven in hun boek uit 2016 al over voorspellend politiewerk in Nederland en de ‘hooggespannen verwachtingen’ die daarbij horen.²⁵⁹ Ze signaleren de grote aantrekkingskracht en het enthousiasme voor het op grote schaal data verzamelen waardoor patronen in menselijk crimineel gedrag herkend worden, maar werpen op dat met dit soort technologie privacy en de onschuldpresumptie aan flarden zijn. Ze zwakken deze zaken echter heel erg af door te melden dat de technologieën bij de Nederlandse politie nog in een testfase zijn, en dat er nog niets aan de hand is:

“Nog los van de evidente schending van het recht op privacy en de wettelijke onschuldpresumptie (...), zijn de politieplannen vooralsnog toekomstmuziek. Binnen de dienst zijn wel talloze enthousiaste pleitbezorgers van predictive policing te vinden”.²⁶⁰

De zinsconstructie ‘Nog los van’ lijkt de lezer voor te bereiden op een tweeledige kritiek, maar in dit geval wordt de kritiek in het eerste deel van de zin geneutraliseerd door het tweede deel van de zin. De tijd vóór de definitieve implementatie van een technologie is bij uitstek de periode om de overwegingen en kritische kanttekeningen aan te kaarten om tot een debat te komen

vóór men voor voldongen feiten komt te staan. Martijn en Tokmetzis lijken zich echter neer te leggen bij hoe de ‘enthousiaste pleitbezorgers’ bij de politie het gaan aanpakken, omdat ze geen doemscenario durven schetsen van een maatschappij waarin privacy en de onschuldpresumptie niet meer gelden. Ze geven ideologische bezwaren aan, maar wuiven die direct weer weg door te stellen dat het nog toekomstmuziek is waar enkel nog mee geëxperimenteerd wordt. Dit is contradictoir: aangeven dat er concrete plannen liggen, maar de eigen bezwaren vervolgens niet uitwerken omdat die plannen in de toekomst liggen. De toekomstigheid van de technologie lijkt een argument om de bezwaren ertegen nog niet serieus te behandelen.

In dit hoofdstuk kijk ik naar het spreken over de toekomstigheid van dataficering in en over toekomstliteratuur. Ik zet een breed zoeklicht in naar het spreken over de toekomst in toekomstliteratuur. Ik laat zien dat dit spreken over de toekomst is ingegeven door de Nederlandse behoefte aan realisme en afkeer van toekomstscenario’s. Meer specifiek de behoefte aan verbeeldingskracht zonder visie en een afkeer van irreële .

5.1 Vermijden van een connotatie met toekomstigheid

In hun epiloog getiteld ‘Een nieuw privacyklimaat’ citeren Martijn en Tokmetzis techniek-criticus Evgeny Morozov: “[w]ij zijn erg slechte dystopisten geworden en onze technofiele intellectuelen zijn daar deels verantwoordelijk voor”.²⁶¹ Martijn en Tokmetzis reageren niet op de verantwoordelijkheid die Morozov daarvoor bij ‘technofiele intellectuelen’ legt, maar stellen er tegenover dat mensen bang maken een slechte strategie is. Bange mensen zouden passief zijn en niet denken in oplossingen. De derde van hun zeven actiepunten in de epiloog is dan ook getiteld: “Grote groepen mobiliseren is makkelijker met hoopvolle toekomstscenario’s”.²⁶² Bijna alle actiepunten in de epiloog zijn in gebiedende wijs geformuleerd: “1. Benoem vijanden (...), 2. Ken je publiek (...), 3. Ga voor het allerhoogste politieke niveau (...), 6. Span processen aan (...), 7. Centraliseer de wetenschap (...)”.²⁶³ Het lijstje is bedoeld om te laten zien hoe ‘de privacybeweging’ kan leren van ‘enkele prominente klimaatstrijders’. De doelgroep van de actiepunten is vanwege de gebiedende formulering ervan echter nogal diffuus. De punten zijn op het individu gericht, maar vergen een collectieve slagkracht om ze ook werkelijk te realiseren. Het bestaan van ‘de privacybeweging’ wordt voorondersteld, zoals ook Schnitzler lijkt te geloven in het bestaan van een verenigd ‘Silicon Valley’. Daarnaast sluit de toon van de actiepuntenlijst niet helemaal aan bij de titel van de epiloog (Een nieuw privacyklimaat) die een visie van de auteurs doet vermoeden. Martijn en Tokmetzis zijn evenwel zeer terughoudend in het benoemen van het doel en functie van de epiloog:

“Voor de goede orde: het gaat ons niet om een blauwdruk of een uitputtende analyse. Eerder is het een verkenning, een gedachte-experiment waar aanknopingspunten uit voort kunnen vloeien”.²⁶⁴

De formulering van deze zin doet haast academisch aan vanwege de zeer voorzichtige formulering ervan. Martijn en Tokmetzis zijn dermate terughoudend in het introduceren van een toekomstvisie, dat het mijns inziens het resultaat is van een worsteling tussen de bemiddelaarsrol die zij als journalisten geacht worden aan te nemen en hun behoefte als ‘technofiele intellectuelen’ een toekomstscenario te schetsen. Aan de ene kant willen ze richtinggevend zijn, maar ook in hoge mate de lezer zelf laten oordelen.

De buitengewone voorzichtigheid om als voorspeller met een toekomstvisie te boek te staan speelt ook bij Auke Hulst. In een interview met Maurice Hoogendoorn voor het *Nederlands Dagblad* is hij bijvoorbeeld gepreoccupeerd met het preventief afserveren van kritiek op vermeende irrationaliteit en het onrealistische gehalte van *Slaap zacht Johnny Idaho*. Hulst vraagt de interviewer of die het boek als sciencefiction las, waarna hij benadrukt dat hij geprobeerd heeft “zo dicht mogelijk bij onze tijd te blijven”, en dat hij de meeste dingen niet zelf bedacht heeft maar dat ze al daadwerkelijk bestaan en bedacht zijn.²⁶⁵ Hulst geeft voorbeelden van bedrijven die al webblenzen en Asimo-robots maken, een kapitaalinvesteerder die eigen staten wil stichten en een farmaceutisch bedrijf dat bezig is met de ontwikkeling van kankerpillen voor rijke klanten. Daarmee benadrukt hij de actualiteit van zijn roman en stelt dat het “niet alleen fictie” is.²⁶⁶ Hulst zwakt in het interview het toekomstgehalte van de roman af. Dit deed hij ook al in de verantwoording van de roman, door te stellen dat het een parallelle wereld betreft. Het lijkt Hulst hier te gaan om het benadrukken van het realisme en de actualiteitswaarde van zijn roman.

Martijn en Tokmetzis proberen te vermijden dat hun tekst te veel als toekomstscenario wordt geïnterpreteerd. Schnitzler doet dat in ieder geval niet, hij beargumenteert juist het tegenovergestelde van Martijn en Tokmetzis:

“Doemscenario’s geven ons niet alleen, en veel beter dan jubelscenario’s, een instrument in handen om de risico’s van techniekinnovaties te inventariseren, maar kunnen bovendien als motor fungeren voor een levendig maatschappelijk en politiek debat over controversiële techniekzaken”.²⁶⁷

Schnitzler signaleert een lichte toename van belangstelling voor technologiekritiek en privacy-problemen, naar aanleiding van o.a. het NSA-schandaal. Digitaal scepticisme is volgens hem groeiende, ook onder ‘gevestigde media’.²⁶⁸ Door recensenten wordt inderdaad opgemerkt dat er internationaal veel technologiekritische boeken verschijnen. Dat Nederlandse schrijvers ook met dat onderwerp aan de slag gaan, wordt vooral aan dat feit verbonden. Recensent Visscher stelt in *Trouw*: “Is die stroom boeken misschien een indicatie dat de boodschap van naderend onheil er makkelijk in gaat”?²⁶⁹ De actualiteit in plaats van de toekomstige dimensie van het onderwerp wordt benadrukt.

Een subtiel, maar onmiskenbaar voorbeeld van een Nederlandse preoccupatie met het hier-en-nu in plaats van toekomstigheid, is te zien in een uitspraak die ik eerder aanhaalde van

recensent Tjerk de Reus in *De Nieuwe Koers* waarin hij “aardse zaken (...) zoals een overstroming, een moeizaam huwelijk en een zwangerschap (...)”²⁷⁰ contrasteert met de actuele kwestie van dataficering. De klont-thematiek noemt De Reus in navolging van andere recensenten ‘actueel’, maar komt op hem in tegenstelling tot het moeizame huwelijk van Bodo en Colette niet ‘aards’ over. Subtiel spreidt De Reus hier het idee ten toon dat naast het ‘buitenaardse’ thema dataficering ook wel degelijk ‘realistische, alledaagse zaken’ een rol spelen in *Klont*. Hier lijkt hij impliciet een tegenstelling tussen maatschappijkritische extrapolaties van het genre toekomstliteratuur te maken en de beschrijving van alledaagse zaken in realistische literatuur. Mijns inziens connoteert De Reus de thematiek van *Klont* (onbewust) met science fiction en buitenaardse wezens, waardoor hij voor de realistische elementen van de roman het woord ‘aards’ reserveert.

Die scheiding tussen reële en irreële zaken verwoordde literatuurwetenschapper Dautzenberg in 1980 al toen hij stelde dat science fiction eerder een irrationeel dan rationeel genre is, waarbij de toekomst een alibi lijkt voor het tentoonspreiden van reactionaire maatschappelijke opvattingen.²⁷¹ Wanneer iets in een toekomstsetting speelt lijkt het makkelijk af te serveren als (nog) onrealistisch, waardoor het minder serieus genomen wordt. Dit bleek ook uit het voorbeeld in *Je hebt wél iets te verbergen* over voorspellend politiewerk. Hetzelfde geldt voor de elementen in toekomstliteratuur die voor een toekomsteffect zorgen, en door recensenten steevast laag gewaardeerd worden.

5.2 Psychologie van personages

In een vooronderzoek voor deze scriptie analyseerde ik ruim 200 recensies van Nederlandse toekomstfictie vanaf 1960 tot heden.²⁷² Hierbij vielen een aantal zaken op. Ten eerste wordt een Nederlandse traditie in het genre steeds maar weer onterecht als niet-bestaand bestempeld. Dit terwijl uit mijn inventarisatie blijkt dat vanaf 1960 ieder jaar minstens één toekomstroman (met de genre-aanduidingen dystopie, sciencefiction, toekomstroman of -verhaal) gerecenseerd is, en dat de recensiedichtheid sinds 2010 alsmar toeneemt.²⁷³ Toch blijft het idee bestaan dat in Nederland geen toekomstfictie wordt geschreven. Criticus en schrijver Christiaan Weijts stelde in 2016: “Vijfhonderd jaar na Thomas More’s *Utopia* (1516) is het dystopie troef. Overal. Behalve in Nederland.”²⁷⁴ Hij voegt er aan toe: “Niet de verbeelding, wel het realisme. In onze boekhandels liggen de tafels vol met moeders, ziekten, vaders, (...) en scheidingen”.²⁷⁵ Weijts veronderstelt hier dat Nederlandse schrijvers en lezers geen behoefte hebben aan doemscenario’s uit dystopieën, maar aan natuurgetrouwe weergaven van het gezinsleven. Hij roept hier ten ener male het clichébeeld op van wat de Nederlander zoekt: “eenvoudige, onopgesmukte waarheid”²⁷⁶ en realistische kunst die daarvan een afspiegeling is.²⁷⁷

Vanwege een preoccupatie met realistische literatuur worden genrekenmerken van ‘onre-

alistische literatuur' als toekomstromans niet herkend en bijna zonder uitzondering negatief gewaardeerd.²⁷⁸ Personages worden bijvoorbeeld vaak als eendimensionale karakters bestempeld. In het vooronderzoek komt het oordeel dat de levensechtheid van personages is opgeofferd aan fantasie-ideeën zo vaak voor, dat men zich kan afvragen of het geen genrekenmerk is dat personages naïef en onkritisch overkomen.²⁷⁹ De naïviteit van een personage lijkt, ook in anderstalige toekomstliteratuur, een beproefde methode om de lezer mee te nemen in de voor haar onbekende toekomstige maatschappij en haar regels, normen en waarden. De afwijzing van een toekomstroman vanwege de achterblijvende psychologie van de personages schaar ik onder de diskwalificatie van toekomstliteratuur vanwege genrekenmerken.

De Volkskrant-recensente Daniëlle Serdijn noemt Hulsts karakters kil, en ze kunnen volgens haar de afstand tussen de parallelle romanwereld en de reële wereld nauwelijks overbruggen, waardoor de lezer "vooral toeschouwer is van een gedachtenexercitie".²⁸⁰ Het woord gedachtenexercitie gebruikt Serdijn als negatieve typering in de betekenis van 'oefening', terwijl een lezer van een roman feitelijk altijd een toeschouwer van de gedachtenexercitie van de schrijver is. Ook Jeroen Vullings van *Vrij Nederland* heeft kritiek op de psychologie van de personages van *Slaap zacht, Johnny Idaho*. Hij noemt Johnny een "zwaar verliteratueerd manneke dat almaar citeert en literair alludeert (Melville! Ahab!) (...)"²⁸¹, een typering die weinig achting voor het personage impliceert. Vullings stelt daarna: "[a]llemaal leuk en aardig bedacht, maar de eigenlijke hoofdpersoon in Hulsts roman is de wereld die Archipel heet. En dat heeft gevolgen." Meestal is het een aanprijzing voor een roman wanneer een stad of landschap een personage op zich is, maar hier stoort het Vullings. Hij geeft de recensie de volgende ondertitel mee: "Auke Hulst is zo druk geweest met het ontwerp van zijn futuristische nieuwe wereld dat zijn hoofdpersonen ondersneeuwen".²⁸²

Er zijn echter ook prijzingen van de psychologie van de personages, bijvoorbeeld door Kees 't Hart in zijn recensie in *De Groene Amsterdammer*: "Terecht wilde hij [Hulst] voorkomen dat zij [zijn personages] schimmen bleven, of banale karikaturen van 'de' kapitalist, 'de' wetenschapster en 'het' slachtoffer".²⁸³ Ook Sonja de Jong van het *Noordhollands Dagblad* noemt de "psychologische tekening van zijn [Hulsts] personages messcherp".²⁸⁴

Wanneer interviewer Hoogendoorn voor het *Nederlands Dagblad* een vergelijking maakt met *Nineteen Eighty-Four* en *De cirkel* toont Hulst zich bewust van de diskwalificatie van toekomstliteratuur vanwege genrekenmerken die hij beoogt te doorbreken:

"Ik begrijp de vergelijking. Maar *De Cirkel* vind ik geen goed boek. Dat is een pamflet. Eggers' personages zijn leeghoofden, (...). Ik schrijf deels over dezelfde thema's: doorgesloten surveillance, privacy, economische apartheid. Maar bij mij zijn de karakters hopelijk wel echte mensen. Ik wil met dit boek geen boodschap uitdragen, maar een worsteling laten zien. Wat betekenen de technische ontwikkelingen van vandaag voor onze identiteitsvorming?"²⁸⁵

In dit fragment is een bewustheid over de bestempeling van personages uit toekomstromans als flat characters verweven met wat opnieuw lijkt op een preventief argumenteren; Hulst typeert zijn boek niet als een roman met een boodschap, maar een roman over een worsteling. Hij lijkt zich bewust van de Nederlandse afkeer van visie, en geeft zijn roman derhalve een omschrijving mee waarover men niet kan vallen. Ook in zijn roman lijkt hij subtiel op het genrekenmerk te reflecteren bij monde van Johnny: “Ik heb het gevoel dat ik de enige ben in deze ruimte; dat de anderen hooguit contouren van mensen zijn”.²⁸⁶ Een ander citaat wijst ook op een bewustheid van de lage status van het genre van toekomstliteratuur, door een opmerking over telenovellas: “Geen verheffend genre, daarvan is ze zich pijnlijk bewust (...)”²⁸⁷ De lage status van het genre en preoccupatie met genre-indeling is een tweede opvallend kenmerk van de receptie van Nederlandse toekomstliteratuur sinds de jaren zestig.

5.3 Focus op genre-onderscheid

Waar komt deze preoccupatie vandaan? In een opiniestuk schrijft Merijn Oudenampsen:

“Er bestaat (...) een nog altijd wijdverbreid vooroordeel in de Nederlandse cultuurwereld dat politieke kunst een *contradictio in terminis* is. De schandalige samenkomst van kunst en politiek reduceert het kunstwerk tot een *propagandistisch pamflet*, waar het naar haar aard ambigu en meerduidig hoort te zijn, zo luidt het veelgehoorde refrein”.²⁸⁸

Auke Hulst maakt precies deze afwijzende redenering wanneer hij *De cirkel* in bovenstaand citaat in het interview met Hoogendoorn een pamflet met een boodschap noemt. Zijn eigen boek zet hij daar tegen af als een roman die een worsteling van echte mensen laat zien, terwijl wel dezelfde thema's als bij Eggers worden aangesneden. De al te duidelijke connotatie met een politiek genre als het pamflet en de visie die daaruit blijkt, wil hij blijkbaar vermijden. Dat doet ook Hanna Bervoets bijvoorbeeld, die in 2017 wordt gevraagd: “Uw romans worden vaker als dystopisch of apocalyptisch gekwalificeerd. Hoe typeert u [de roman] *Ivanov* zelf?” Waarop zij antwoordt:

“Het is lastig om daar een eenduidig genre-etiket op te plakken. Er zit non-fictie in, maar het verhaal van de Russische bioloog Ivanov is waargebeurd. Of mijn werk dystopisch is, dat weet ik niet. Er gaat veel mis in mijn romans, maar dat gebeurt in *Titanic* ook, en dat is ook geen dystopische of maatschappelijk betrokken film”.²⁸⁹

Enigerlei identificatie met toekomstfictie lijkt een garantie voor statusverlies, zelfs voor een auteur als Bervoets die deze uitspraak deed nadat ze in dezelfde week De Frans Kellendonk prijs én de BNG Bank Literatuurprijs won.

Coen Peppelenbos zoekt in zijn recensie van *Klont* naar een genrelabel voor de roman. Hij lijkt er de houvast aan te ontnemen om het genrekenmerk van maatschappijkritiek (de essayistische, satirische bespiegelingen) uiteindelijk af te wijzen en te focussen op het psychologische aspect van de roman:

“*Klont* is een roman waarbij de actie in het verhaal regelmatig wordt onderbroken door bespiegelingen van de hoofdpersonen, (...) waardoor het geheel vaak een essayistisch karakter krijgt. Het is bij vlagen een satirisch boek (...) Maar bovenal is *Klont* een psychologische roman die op een subtiele wijze de vraag stelt waarom wij voortleven. (...) Misschien is *Klont* een hoopvolle roman”.

Over het algemeen wordt in de recensies van de twee toekomstromans die in deze scriptie centraal staan de verschillende genrevormen waarin de romans zouden passen overbelicht. Hierdoor blijft de maatschappelijke boodschap van de roman juist onderbelicht.

Ook Marja Pruis zoekt in *De Groene Amsterdammer* naar een genrebestempeling van *Klont*: “Knap hoe Maxim Februari in zijn boek *Klont* grootse thema’s met denkend gemak paart aan dagelijks gedoe. (...) Maar is het misschien een beetje té knap? (...), een pamflet verpakt als technoroman (...), een *well made novel*, een bedrieglijke *good read*. Jeroen Vullings’ recensie van *Slaap zacht Johnny Idaho* focust op genre-onderscheid door direct aan het begin van zijn recensie te problematiseren dat deze “literaire roman een topografische kaart bevat”, wat je “eerder bij *fantasy*” zou verwachten.²⁹⁰ Hij stelt vervolgens dat

“[d]e maatschappijkritiek (...) je bij Hulst dus al tegemoet [giert] voordat de eerste bladzij gelezen is. (...) Toch raakte ik vertederd door die kaart, omdat het iets jongensachtigs heeft om te fröbelen met oude kaarten en atlassen, om de wereld aldus te herscheppen naar eigen inzichten”.²⁹¹

Het maatschappijkritische element wordt hier gereduceerd tot ‘fröbelen’ en daarmee ernstig gedepolitiseerd. ‘Vertederd’ is Vullings ook over Hulsts stukken in *NRC Handelsblad* waarin hij “(terecht) onbelemmerd door de vraag of iets dat hem fascineert high of low culture is” schrijft over zaken als “science fiction (...), een genre dat hem in zoekende jaren mede heeft gevormd”.²⁹² Door de insteek van vertedering ontkracht Vullings bij voorbaat de boodschap van Hulsts stukken. Vullings lijkt vanwege de haakjes om het woord ‘terecht’ niet overtuigd van de gegrondheid van het loslaten van categorieën als hoge en lage cultuur, waardoor Hulsts teksten over het genre van science fiction (on)bedoeld in een twijfelachtig daglicht staan. Vullings heeft verder blijkbaar een strenge definitie van ‘pure science fiction’, want hij leest *Slaap zacht Johnny Idaho* niet als zodanig: “[h]et is eerder een uitvergroete spiegel van technologische vernieuwing die zich nu onafwendbaar aandient. En ook van de huidige popcultuur. Ergens hangt aan een muur een poster van de bij adolescenten gevierde kindertekening *Despicable Me*, ik bedoel

maar”. De definitie die Vullings hier geeft aan Hulsts roman lijkt geenszins het genrelabel science fiction uit te sluiten. Tevens is de opmerking over *Despicable Me* nogal inept. Het suggereert dat ‘pure science fiction’ totaal geen relatie met de huidige realiteit zou hebben. Een detail als een poster die ergens in een roman aan de muur hangt, doet Vullings concluderen dat de roman een uitvergroete spiegel van de huidige popcultuur zou zijn. Als onderdeel in een reeks van details zou dit inderdaad niet misstaan, maar de toevoeging ‘ik bedoel maar’ lijkt te impliceren dat er heel veel van dat detail afhangt – blijkbaar een heel genrelabel. Dit wijst op het feit dat ‘science fiction’ voor Vullings een zeer negatieve lading heeft, waarmee hij afstand scheidt tot Hulst, die door het genre “in zoekende jaren mede [is] gevormd”.²⁹³

Vullings stelt daarna nog: “Mijn ongemak met veel literatuur waarin de toekomst wordt geschetst is dat de nadruk daarin op technologie en wetenschap nogal eens ten koste gaat van de psychologie, waardoor de vraag rijst waarom gekozen is voor de romanvorm en niet voor bijvoorbeeld een essay, waarin de ideeënrijkdom over de toekomst nog beter kan flonkeren”.²⁹⁴ Hierin komt de preoccupatie met genre terug die gekoppeld lijkt aan het onderliggend idee dat een Nederlandse roman beter niet visionair maar realistisch kan zijn. Deze opmerking lijkt exemplarisch voor een totale afwijzing van politiek-maatschappelijke thematiek in romanvorm, gecombineerd met de afwijzing van het genrekenmerk van naïeve personages.

5.3.1 Wissel tussen fictie en non-fictie

“Opvallend hoe gedetailleerd Hulst zich uitspreekt over actuele zaken. Over de dwingende schoonheidscultus, over de omgang met (hoogbejaarde) mensen die niet productief zijn, over de hiërarchie tussen machteloze en invloedrijke burgers, over de machtspositie van financiële instituten, over het opgeven van privacy - ‘Apple Akbar!’- en over rampen die ons bedreigen. Er had zeker ook een essay ingezet”.²⁹⁵

Een visie hoort blijkbaar thuis in een essay, en niet in een roman, lijkt ook Daniëlle Serdijn te suggereren net als Jeroen Vullings met zijn opmerking dat Hulsts’ ideeënrijkdom beter in een essay zou kunnen flonkeren. Hoewel in de romanrecensies dus gesteld wordt dat de thematiek van dataficering wellicht beter tot zijn recht zou komen in een essay dan in een roman, blijkt die andere schrijfvorm niet veel beter beoordeeld. In de recensie van *de Volkskrant* over Martijn en Tokmetzis’ essaybundel schrijft Huib Modderkolk:

“Veel van de gevaren waar privacydepten op hameren, zijn vervat in toekomstscenario’s. Dat maakt hun waarschuwingen slecht invoelbaar. Vervelend dat Google over tien jaar kan bepalen op wie wij stemmen – maar hebben we daar nu last van? Martijn en Tokmetzis proberen dat ‘ver van mijn bed-gevoel’ te vermijden door een journalistieke zoektocht te vermengen met een persoonlijke missie – die ze ver-

woorden als ‘het belang van privacy laten zien en tastbare argumenten aanvoeren tegen ‘ik heb niets te verbergen’’.²⁹⁶

Uit deze uitspraken blijkt een exclusieve focus op het hier-en-nu, die een op voorbeelden geëxtrapoleerde visie op de nabije toekomst a priori diskwalificeert. Waarschuwingen gaan per definitie over de toekomst, waardoor Modderkolks argument dat waarschuwingen niet invoelbaar zijn omdat ze in de toekomst liggen, een cirkelredenering is. Het kernwoord lijkt daarom ‘scenario’ te zijn. Juist met het feit dat de waarschuwingen verpakt zijn in een (samenhangend) *verhaal* ondervindt Modderkolk moeite. Dit duidt op een impasse in de Nederlandse literatuur, waarin het onderwerp dataficering niet in romanvorm maar ook niet in essayvorm een plaats lijkt te mogen hebben. In een roman leiden politieke ideeën te veel af van de personage-ontwikkeling, in een essaybundel lijkt juist het narratief af te leiden van de feiten die hier-en-nu gelden. Dit resulteert in een historicistische tendens waarin stuitende uitspraken gedaan worden zoals dat een mogelijke beïnvloeding van stemgedrag door een commerciële partij een zorg voor later is. De focus op het hier-en-nu houdt een afkeer van toekomstscenario’s in, waardoor geëxtrapoleerde visies blijvend niet-invoelbaar zijn. Martijn en Tokmetzis proberen mijns inziens in hun essaybundel dat gevoel niet te *vermijden* met een narratieve strategie, maar juist te *ontkrachten*. Ze laten met hun voorbeelden zien dat dataficering geen *ver-van-mijn-bed-show is*. Een genrekenmerk (het persoonlijke karakter van een essay) wordt hier door de recensent foutief als retorische strategie beschouwd, en niet als een wezenlijk inhoudelijk onderdeel van de schrijfvorm. De focus op realisme (anti-ideologie) als vertelstrategie weerhoudt Modderkolk van het meegaan in het ideologisch raamwerk van de tekst, dat gericht is op discoursverandering rondom ‘ik heb niets te verbergen’.

Ook worstelt Modderkolk met een genre-typering van *Je hebt wél iets te verbergen* en expliciteert dat ook: “[D]e vermenging van genres is zowel de kracht van het boek als de zwakte”.²⁹⁷ De kracht ziet hij in de bewustwording die het teweegbrengt over de omvang van de commerciële surveillance waaraan wij ons vrijwillig blootstellen. De zwakte definieert hij als:

“Tevens is het een pamflet waarin de auteurs in soms apocalyptische bewoordingen waarschuwen voor machtige dataverzamelaars, permanente onbewuste manipulatie en het verlies van autonomie. Dat is de zwakte. De zoektocht gaat gebukt onder het gewicht van de kennelijk zwaarder wegende missie, wat hier en daar lange, abstracte betogen oplevert”.²⁹⁸

Met zijn afwijzing van de bewoordingen veegt Modderkolk direct ook de argumenten van de auteurs van de baan. Waar anders dan in een essaybundel zou een pamflettistische toon aangenomen kunnen worden en abstracte betogen een plaats krijgen? De genrevorm van het pamflet blijkt een zeer negatieve waarde te hebben in de Nederlandse cultuurwereld: een

pamflettistische roman zou geen driedimensionale personages hebben, en een pamflettistische essaybundel heeft per definitie een te apocalyptische toon.

5.4 Verwijzingen naar ‘klassiekers’

Uit voorgaande paragrafen rijst een beeld op van een laag gewaardeerd genre, toch worden klassiekers in het genre tegenwoordig veelvuldig opgevoerd in teksten over de komst van nieuwe technologische producten, of als dystopisch beschouwde maatschappelijke ontwikkelingen. Het gaat dan vooral om ‘de grote drie van de toekomstromans’; *Wij* van Zamjatin (1924), *Brave New World* van Aldous Huxley (1932) en *Nineteen Eighty-Four* van George Orwell (1949).²⁹⁹ Meestal zijn de verwijzingen van de volgende snit, zoals in dit artikel over de Dag van de Privacy 2019:

“Aldous Huxley beschreef al in *Brave New World* dat het gevaar niet zit in iets engs buiten ons (*Big Brother*) maar in onszelf. De mens omarmt de technologieën die zijn capaciteiten om autonoom te denken onderuit halen”.³⁰⁰

Er bestaat een aantoonbare behoefte aan duiding van huidige ontwikkelingen aan de hand van deze toekomstfictie uit de jaren ’30-’50, waarbij het vooral gaat om het aantonen van welke roman nu werkelijk het visionairst was. De actualiteitswaarde van de verwijzingen naar die romans zit ’m in het laten zien hoe het wél of juist niét geworden is zoals in de romans beschreven is. Deze zeer feitelijke benadering van toekomstliteratuur – alsof de voorspellingen die erin gedaan zijn te toetsen zijn aan de waarheid – vinden we ook terug in de vier analyseobjecten zelf.

Nineteen Eighty-Four doet op talloze manieren dienst als dystopisch afzetpunt. Martijn en Tokmetzis stellen dat een term als ‘orwelliaans’ inmiddels zou kunnen worden vervangen door ‘kafkaesk’, waar het gaat over “de dataslurpende en datadelende overheid van tegenwoordig”.³⁰¹ Ze doelen dan op de ondoorzichtigheid van de manier waarop de overheid data genereert en analyseert, en de steeds vaker voorkomende problemen hiervan voor burgers die niet meer kunnen opboksen tegen het beeld dat van hen uit die datakluwen oprijst. Martijn en Tokmetzis noemen hierbij twee voorbeelden van mannen die in Nederland net als Josef K. in een bureaucratische hel terechtkwamen.³⁰² Frappant is daarom het feit dat de Nederlandse overheid in 2013 een rapport uitbracht waarin zij juist Kafka’s *Der Process* aanhaalden als negatief tegenovergestelde van hun plannen voor de doe-mocratie. De doe-mocratie zou moeten zorgen voor de ophef van de vervreemdende bureaucratie³⁰³ waarop Martijn en Tokmetzis kritiek uiten in analogie met Kafka.

Voor Hulst lijkt *Nineteen Eighty-Four* voor een belangrijke intertekstuele verwijzingen te hebben gezorgd; in de Archipel verzet men zich tegen ‘Grote Broer’ door graffitileuzen over

zijn gewenste aftocht te plaatsen, in combinatie met de uitroep Apple Akbar.³⁰⁴ Ook komt Isaac Asimovs klassieker *I, robot* terug in de naam van de huishoudelijke robots die iedereen gebruikt: Asimovs. Verder verbergt Hatsu zich zoals Winston doet in *Nineteen Eighty-Four*: jezelf verbergen terwijl je voortdurend in beeld bent.³⁰⁵

Schnitzler betoogt in een paragraaf getiteld ‘profetieën’ dat hoewel de terminologie van *Nineteen Eighty-Four* (zoals ‘Grote Broer’ en ‘Dubbeldenk’) gemeengoed is geworden en het dystopische denken lange tijd heeft gestructureerd, op dit moment Huxleys profetie méér actualiteitswaarde heeft. Huxley zou in tegenstelling tot Orwell hebben voorzien dat niet de staat lijfeigenschap afdwingt, maar dat wij er zelf voor kiezen datasubject te worden. Schnitzler stelt echter zeer discourskritisch dat de verwondering over zo veel ‘voorspellende trefzekerheid’ van Huxley “meer [zegt] over het blinde vooruitgangsgeloof van de lezer dan over de lucide, voorspellende gaven van de auteur”.³⁰⁶ Als zodanig identificeert Schnitzler het verwijzen naar klassieke toekomstliteratuur eerder een uiting van een vooruitgangsgeloof en behoefte aan feiten dan een werkelijk literaire interesse in die romans.

5.5 Status van de roman en de verbeeldingskracht

Het genre van toekomstliteratuur reflecteert vrijwel zonder uitzondering op de eigen tijd door uitvergroting van concrete hedendaagse ontwikkelingen. Maar de Nederlandse literatuurkritiek lijkt hierdoor eerder afgeschrikt dan aangetrokken tot het genre, en in de romanrecensies wordt vooral gefocust op één bepaald thema: de vraag naar de status en het belang van de roman in een toekomstige gedataficeerde wereld. De maatschappijkritiek wordt ervoor opzij geschoven.

Opvallend vaak wordt de belangrijkste boodschap van de twee toekomstromans *Klont* en *Slaap zacht Johnny Idaho* aangeduid als een lofzang op de roman en verbeeldingskracht, die er in de toekomstige verhaalwereld niet meer zouden zijn. Daniëlle Serdijn noemt naast *Slaap zacht Johnny Idaho* twee namen van auteurs die volgens haar ook recent een ‘onheilsroman’ hebben geschreven, waarna ze de boodschap van die romans over één kam scheert: “Hulst haakt aan bij de trend van de onheilsroman zoals eerder geschreven door Joost Vandecasteele, Daan Heerma van Voss en Christiaan Weijts. De aard van alle kritische noten is vergelijkbaar, evenals de uitkomst: een lofzang op de verbeelding”.³⁰⁷ Deze focus op verbeeldingskracht is mijns inziens een reductie van de maatschappijkritische aard van het genre dat zij onheilsroman noemt. Het wekt de indruk dat het genre een soort schreeuw om zelfbehoud zou zijn. Serdijn lijkt met deze slotzin van haar recensie de maatschappelijke boodschap van *Slaap zacht Johnny Idaho* te depolitiseren, door de aard van de kritische noten te herleiden tot een reflectie op literatuur zelf, in plaats van een literaire reflectie op de maatschappij. Bovendien schrijft ze de roman nogal gemakkelijk bij in een rijtje romans die ze verder onbenoemd laat.

Een recensent die de verbeeldingskracht van de roman wél deels in verband brengt met

maatschappelijke thematiek is Persis Bekkering in zijn recensie van *Klont*, die zegt dat we romans hard nodig hebben in een tijd waarin door data alles vergelijkbaar is.³⁰⁸ Een focus op het onvergelijkbare van literatuur gaat ook bij recensent de Reus gepaard met een reflectie op de vergelijkbaarheid van data. Hij zet data en de roman tegen elkaar af in *De Nieuwe Koers*: “Data hebben nu eenmaal geen ‘ziel’ en zijn neutraal. Het unieke van het menszijn, dat lijkt teloor te gaan als dankzij data alles vergelijkbaar is geworden.” De Reus linkt dit aan het thema van het belang van de literaire kunst: “het tijdperk van de roman is voorbij, als duidend, kunstzinnig fenomeen — en de schrijver Februari lijkt daarmee zijn lezers juist ook op het belang van literaire kunst te wijzen”. Hoewel in *Klont* verbeeldingskracht en de status van de roman inderdaad een thema zijn, lijkt het me disproportioneel om dat als belangrijkste boodschap van de roman weer te geven.

In *Klont* wordt inderdaad gereflecteerd op de status van de roman. Alexei Krups stelt dat de roman een intelligent systeem is, “een autonoom stelsel dat mysterieuze patronen kan aanwijzen in de werkelijkheid.”³⁰⁹ Omdat dit zowel de definitie van Kunstmatige Intelligentie als een roman is, maakt Februari een interessante koppeling tussen de manier waarop (toekomst)literatuur maatschappelijk kan functioneren. Nog een aantal uitspraken hint op de gelijke maatschappelijke waarde van data en de roman:

“In feite is de roman in onze tijd natuurlijk volslagen overbodig. Zo overbodig als de CIA (...) Data hebben de inlichtingen keihard ingehaald in deze laatste paar decennia”.³¹⁰ “De oorsprong van de roman is het eenzame individu, schreef Walter Benjamin (...) Een roman schrijven, zegt Benjamin, houdt in dat je in je schets van het menselijk bestaan het unieke op de spits drijft. Het met andere mensen onderling onvergelijkbare, het incommensurabele, das Inkommensurable. Maar in de eenentwintigste eeuw was opeens niets meer incommensurabel”.³¹¹ “De roman is tegenwoordig nog de enige machine die betekenis zoekt in een vat vol gegevens. ‘De roman is een stervend dier’, zei ik”.³¹²

Het belangrijkste punt over de waarde van de roman lijkt Februari echter te maken in het eureka-moment van Alexei Krups. Krups realiseert zich dat het echte verhaal over de klont als de dataficering en reductie van de werkelijkheid tot data te saai zal zijn om in het vervolg aan zijn publiek ten gehore te brengen. Hij besluit daarom maar door te gaan met het verkondigen van zijn spannendere sluierverhaal dat hij altijd al heeft opgehangen: dat over de dood van de roman.³¹³ Hierin zie ik een boodschap naar de lezer die ook voor *Klont* geldt: het verhaal over het belang van de roman is ondergeschikt aan de boodschap dat een alarmerende ontwikkeling door saaiheid omgeven is en daarom niet aankomt bij het publiek. Recensenten pikken helaas het sluierverhaal en niet het ‘echte’ verhaal op. De depolitisering van Nederlandse toekomstliteratuur door de literatuurkritiek komt op dit punt naar mijn mening aan het licht:

het enige toekomstige aspect van de romans waarop de recensenten reflecteren en hun eigen mening geven is het punt over de toekomst van de roman. De recensenten blijven bij hun eigen vakgebied en de bemiddelaarsrol en laten de maatschappijkritiek die in de romans geuit wordt onderbelicht, ten faveure van een dooddoener over de waarde van de verbeeldingskracht.

Casus: De Nederlandse receptie van Engelstalige versus Nederlandstalige toekomstromans

Ook recensent Rob Schouten van *Trouw* focust graag op de verbeeldingskracht van de roman wanneer hij schrijft dat “Maxim Februari bewijst dat alleen menselijke intelligentie, liefde en verbeelding een medicijn zijn tegen doorgedraaide kunstmatige intelligentie”.³¹⁴

Een interessante casus voor dit hoofdstuk vormt de vergelijking van drie recensies van Schouten, over de toekomstromans *The circle* in 2013, *Slaap zacht Johnny Idaho* in 2015 en *Klont* in 2017. Hierin is namelijk te zien dat twee vergelijkbare romans heel anders gerecenseerd worden, met andere beoordelingsstandaarden. *The Circle* van de Amerikaanse schrijver Dave Eggers gaat over Mae Holland, die in het (sociale media)technologiebedrijf The Circle snel opklimt van servicemedewerker tot een van de frontvrouwen die ‘transparant’ wordt en 24/7 live vlogt. Schouten plaatst in zijn recensie Eggers roman direct in het rijtje van de literatuurgeschiedenis (More, Orwell, Kafka), linkt zijn thematiek aan cultuurkritiek en benoemt het engagement. Hij typeert de roman als “de 1984 van de 21e eeuw”.³¹⁵ Hij schrijft niets over de psychologie van de personages, hemelt de roman op, op basis van typische kenmerken van toekomstromans.

Hulsts roman verbindt Schouten aan afkeurenswaardige trends in de huidige literatuur: een nawoord, de plotdriven structuur en filmische verhaallijn. Het is “geen echte dystopie zoals Eggers”. Schouten schrijft over de slechte psychologie van de personages, keurt de roman af op basis van typische kenmerken van toekomstromans, terwijl hij bij Eggers niets schrijft over de psychologie van de personages.

Februari wordt ook verbonden aan de literatuur- en filosofiegeschiedenis (Benjamin, Sartre). Toch is het “niet zoals Eggers een dystopie”. Schouten schrijft over de heldere psychologie van de personages, keurt de roman goed omdat het geen typische kenmerken van een toekomstroman zou hebben. Dit is een interessant verschil in beoordeling, want er bestaat een bijna identieke scène in *The Circle* en *Slaap zacht Johnny Idaho*, waarin het jonge vrouwelijke hoofdpersonage door twee ‘controleurs’ op de vingers wordt getikt voor lichtelijk a-sociaal gedrag. In het geval van *The Circle* gaat het om kanoën zonder visuele vastlegging daarvan, in *Slaap zacht Johnny Idaho* gaat het om een wandeling die afwijkt van het normale woonwerkverkeer. Op basis van deze opmerkelijke inhoudelijke overeenkomst zou je verwachten dat het eindoordeel minder van elkaar verschilt dan het nu doet. Schoutens waarneming lijkt begrensd op het punt waar genrekenmerken bij een buitenlandse auteur geprezen worden, en

bij een Nederlandse auteur worden afgekraakt.

Uit deze casus kan een schematische gevolgtrekking worden gemaakt: genrekenmerken van toekomstliteratuur zorgen voor een positief oordeel over een Angelsaksische roman. Genrekenmerken van toekomstliteratuur zorgen voor een negatief oordeel over een Nederlandse roman. Genrekenmerken van toekomstliteratuur worden ontkend zodat er toch een positief oordeel over een Nederlandse roman kan worden geveld. In vervolgonderzoek zou de verschillende receptiegeschiedenis van Nederlandse en anderstalige toekomstliteratuur in Nederland vergeleken kunnen worden.

5.6 Verdwijnen van het nationale kader in de toekomst?

Hoewel het spreken over de toekomst van de literatuur op interessante wijze verweven zit in de toekomstromans, is het spreken over de toekomst van de natiestaat voor dit onderzoek van groter belang. Een nationaal kader lijkt op het eerste gezicht weinig onderdeel uit te maken van het plot van de romans, maar dat is juist een van de uitgangspunten van de verhaalwereld in *Slaap zacht Johnny Idaho*. Het ontbreken van een democratie is een thema, omdat de Archipel geen natiestaat is, maar de personages die er wonen zijn zich terdege bewust zijn van hun oorspronkelijke nationale wortels. Hatsu ontworstelt zich aan haar zeer beschermde Japanse opvoeding, Gerson denkt nu hij ziek is steeds vaker aan zijn geboorteplek Bergen aan Zee en het Damrak, en is zich bewust van de Nederlandse taal die hij deelt met zijn verpleegster en ervoor zorgt dat zijn vrouw en huishoudster hem niet kunnen verstaan. Hij stelt ook over de Archipel: “[D]it is een land zonder geschiedenis. Niet geërfd en in elk opzicht onbelast”.³¹⁶ Dit lijken betekenisvolle woorden uit de mond van een Nederlander, een voormalig koloniale macht. Hoewel de kolonisatie van zelfgecreëerd land wellicht onproblematisch is, lijken Gersons onsterfelijkheidsonderzoek en laissez-faire houding ten opzichte van de gecreëerde klassenmaatschappij in de Archipel dat allerminst. Gersons houding spiegelt echter die van Hulst in de uitwerking van het politieke kader van de Archipel. De premisse van het ontbreken van een publiek debat of enige vorm van democratische instemming van de bevolking in de oligarchische, technocratische staat van de Archipel, wordt mijns inziens maar in één enkele scène expliciet gemaakt. Het gaat om de Conglomeraatvergadering waar Gerson aanzit en hij meldt:

“Natuurlijk gaat het weer over veiligheid. *Same old, same old*. Moeten de grenzen tussen de eilanden worden versterkt middels DNA-*profiling*? En wat te doen met Downside? De beheerskosten van het illegalenprobleem benaderen de derving die zou volgen uit opwaartse druk binnen het loongebouw. Een spreker benadrukt de fundamentele minderwaardigheid van de Downie, maar de voorzitter interrumpeert: ‘We zijn zakenmensen, geen moralisten’ ”.³¹⁷

Gerson is afgeleid en wanneer er gestemd moet worden over de te volgen beleidsstappen vult hij achteloos hetzelfde antwoord als zijn buurvrouw in. We zien de effecten van dit besluitvormingsmoment nooit in actie. Net zoals we wel lezen over verzet van ‘de Panter’ maar omdat de hoofdpersonages nooit met deze figuur in aanraking komen gaat er weinig kritische kracht uit van dit verhaalelement. De effecten van een natieloze samenleving in een parallelle / toekomstige wereld blijven hiermee grotendeels aan het zicht van de lezer onttrokken. De uitwerking van het thema natieloosheid bereikt hierdoor niet haar volle potentieel.

De setting van *Klont* is een Nederland in de nabije toekomst. De afkerigen van technologie in *Klont* zijn rijke mensen die volledig analoog leven. Een enkel teken van Nederlandsigheid in de roman zit ’m in de opmerking dat deze rijken stampot met knollen bereiden voor gasten, wat een teken moet zijn van hun morele betrouwbaarheid.³¹⁸ Ook wijst één passage op de weinig amoureuze relatie tussen literatuur en politiek in Nederland. Minister van Veiligheid Kirstin Elias zoekt Bodo thuis op, en moet even op hem wachten. Ze slaat een blik op de boekenkast en leest de eerste zin van een boek van de polemische schrijfster Elfriede Jelinek, waarvan Elias evenwel laat doorschemeren de reputatie te kennen. Daarna schrijft Februari:

“Ze laat zich er op voorstaan dat ze nooit romans las. Ze wantrouwde ze, ze waren geen bron van informatie. Niet van waardevolle informatie althans, en de kennis die ze boden was dun. Vandaar dat ze had besloten zich terughoudend op te stellen tegenover de literatuur. De wereld was al chaotisch genoeg.”³¹⁹

In dit fragment komt een preoccupatie met feitelijke informatie (orde) terug, en een afwijzing van kennis (chaos). De terughoudendheid ten opzichte van de literatuur die Februari hier een Nederlandse politica expliciet laat belijden is te verbinden aan de afwijzing van visie, kritiek en toekomstscenario zoals *Klont* dat als toekomstroman is. In een opiniestuk van *NRC*-journalist René Moerland staat ook Schnitzler stil bij het feit dat Nederlandse politici geen romans lezen:

“Volgens Schnitzler moeten politici oefenen in verbeeldingskracht: romans lezen, zoals *The circle* van Dave Eggers, en af en toe een dagje zonder telefoon. Maar ze kunnen ook politici-dingen doen om te voorkomen dat mensen dingen worden: wetten maken die je zeggenschap geven over hun data. Techniek opnemen in de culturele vorming op school. En toezichhouders die ‘vanuit een publiek belang’ economische spelers controleren op hun omgang met data. Internationaal, want ‘datastromen trekken zich net als geld en het klimaat niets van grenzen aan’.”³²⁰

Minister van Veiligheid Kirstin Elias wordt verder echter als een kosmopolitische politica neergezet, die geïsoleerd van nationale politieke en maatschappelijke belangen, op haar eigen gevoel kan afgaan en al rondreizend “aan de ouderwetse denkers in hun legertenten uit [kan] leggen

wat de Europese visie (...) was". Het lijkt alsof zij in een politiek vacuüm werkt. Dit politieke vacuüm wordt echter niet expliciet als toekomstelement geëxtrapoleerd in de roman. We lezen dat het ministerie van Veiligheid een samenvoeging van andere ministeries is en dat bijvoorbeeld het ministerie van Landbouw is afgeschaft. De beschrijving van de oorzaken of gevolgen daarvan voor het land zijn afwezig en ook niet verbonden met de verhaallijn van Elias. Haar werkveld als minister van veiligheid wordt voorgesteld als a-politiek, waardoor de technologiekritiek van het boek buiten nationale politieke kaders blijft.

Februari's preoccupatie met de mondiale situatie in *Klont* leidt tot een veronachtzaming van nationaal-ideologisch gewortelde ideeën over dataficering. De roman toont zeer weinig blijk van een nationale (politieke) context. Het gegeven 'natieloosheid' of 'internationaliteit' is te weinig invoelbaar in de levens van de personages om voor thematisch element binnen een dystopisch wereldbeeld door te kunnen gaan. Dit lijkt een discursieve blinde vlek. *Klont* is in de veronachtzaming van een nationaal kader erg discursief, zoals we ook eerder voor *Je hebt wél iets te verbergen* en *Het digitale proletariaat* zagen.

5.7 Conclusie

Hoewel toekomstliteratuur bij uitstek een genre is met een urgente, maatschappijkritische toekomstdimensie en bloeit in politiek geladen tijden, is dit een gegeven dat door recensenten nauwelijks opgepikt wordt. Zij hebben het vooral over de toekomst van de roman, het enige toekomstige aspect waarover ze comfortabel lijken te reflecteren. Dit laat de depolitisering van de maatschappelijke kanten van de toekomstroman zien: recensenten reflecteren vooral op de toekomstige perspectieven van hun eigen vakgebied, en laten de toekomstvisie op de politieke en technologische dimensie van dataficering in de toekomstromans onderbelicht. Het spreken over de toekomstigheid van dataficering beperkt zich in de receptie van *Klont* en *Slaap zacht Johnny Idaho* grotendeels tot de toekomst van de literatuur. Recensenten zijn niet geneigd een eigen intellectuele visie op de geschetste werelden te geven. In plaats daarvan wordt gefocust op genredefinities, de psychologie van personages en de toekomstige status van de roman alsmede verbeeldingskracht. De focus op genre in zowel fictie als non-fictie wijst op een impasse in de Nederlandse literatuur, waarin het onderwerp dataficering niet in romanvorm, maar ook niet in essayvorm een plaats lijkt te mogen hebben. Een koppeling aan de actualiteit gebeurt op basis van verwijzingen naar tendensen in het buitenland; een anti-tech-sfeer en referenties aan klassieke profetische toekomstromans, maar niet aan eigen maatschappelijke ontwikkelingen. Ook de schrijvers van de vier analyseobjecten veronachtzamen de Nederlandse nationale kaders.

De auteurs verdedigen het belang van hun verbeeldingskracht wellicht niet eens zozeer in tijden van ontleding door dataficering, robotisering en technologische veranderingen. Veeleer lijken ze zich te moeten verdedigen tegen de hier aangetoonde discursieve afkeer van toekomst-

visies, en tegen een geloof in technologische vooruitgang en afkeer van ideologie die een publiek debat in de weg staan. Specifieker stippen auteurs het belang van romanlezen voor politici aan, waarbij zij roepen om de politisering van romanlezen.

Een deelantwoord op de onderzoeksvraag luidt: het patroon van de aan elkaar gekoppelde behoefte aan realisme en afkeer van toekomstscenario's resulteert in een realismeprimaat, dat in recent verschenen Nederlandse toekomstliteratuur en de receptie daarvan doorwerkt als blokkade voor de behandeling van de toekomstdimensie van de gevolgen van dataficering.

Hoofdstuk 6

Conclusie: Een getroubleerd Nederlands dataficeringsdebat

Dit onderzoek vertrok vanuit een titelverklaring van de Nederlandse toekomstroman *Klont* van Maxim Februari (2017), als een metafoor voor de wirwar aan ideeën over dataficerings in de Nederlandse samenleving. Dataficerings – en aanverwante termen en technologieën – zijn een populair thema in het huidige Nederlandse publieke debat. Artikelen over verschillende toepassingen van het digitaal oogsten, analyseren en beslissen op basis van grote hoeveelheden data zijn alomtegenwoordig. Het thema staat ook centraal in recent verschenen Nederlandse toekomstliteratuur, zowel in fictie als non-fictie. Vier van die boeken en de receptie daarvan heb ik in deze scriptie behandeld, om een beeld te krijgen van het discours rondom dataficerings in Nederlandse toekomstliteratuur. De focus ligt op de talige constructies die daarin gebezigd worden; van het spreken over de politieke en technologische dimensie van dataficerings, tot het spreken over de toekomstigheid van die technologie. Taal is immers geen neutraal en onpartijdig instrument om over de werkelijkheid te spreken,³²¹ zoals ook technologie en data allerminst objectieve hulpmiddelen zijn om de werkelijkheid te beschrijven. Middels de bestudering van de taal heb ik achterliggende ideeën over dataficerings in Nederland blootgelegd.

Dat heb ik gedaan in literaire bronnen (fictie, non-fictie en receptie) omdat het spreken over de maatschappelijke doorwerking van technologie achterblijft bij het spreken over technologische vernieuwingen. Literatuur heeft bij uitstek het vermogen de toekomst invoelbaar te maken, en kritiek te leveren op schijnbaar vanzelfsprekende zaken door vanuit een metaperspectief naar de samenleving te kijken.³²² Vanuit die functie kan literatuur bijdragen aan het publieke én politieke debat. Ik wilde zien hoe in een specifiek maatschappijkritisch genre als toekomstliteratuur over dataficerings wordt geschreven en hoe daar in de receptie op gereageerd wordt. Ik concludeer dat de literaire invloed op het publieke debat beperkt is, en de politisering van dataficerings in Nederland achterblijft. Mijns inziens bestaat er een getroubleerd publiek debat over dataficerings in Nederland.

De analyse wijst uit dat een aantal clichés uit het Nederlandse geneutraliseerde denken, zoals geïdentificeerd door politicoloog en socioloog Merijn Oudenampsen, het publieke debat over dataficering trouwleren. Hieronder geef ik in antwoord op de onderzoeksvraag: hoe functioneren discursieve patronen omtrent dataficering in recent verschenen Nederlandse toekomstliteratuur en de receptie daarvan? Het drietal discursieve patronen dat ik geïdentificeerd heb, zijn alle tweeledig: behoefte aan feiten / afkeer van visie, behoefte aan innovatie / afkeer van kritiek, en de behoefte aan realisme / afkeer van toekomstscenario's. Die patronen functioneren als debatvermijders in het spreken over de politieke, technologische en toekomstige dimensie van dataficering in en over toekomstliteratuur.

6.1 *Je hebt wél iets te verbergen*

Een debat over de politieke implicaties van dataficering wordt verhinderd door het primaat dat in Nederland op de bemiddelaarsrol voor schrijvers ligt. In een bemiddelende rol past weinig visie. De schrijvers worstelen zichtbaar met de conventie van de bemiddelaarsrol, waardoor zij in interviews hun beweringen afzwakken of ombuigen in terminologie die past bij een tussenpersoon. Hun boodschap zou niet bedoeld zijn om de lezer een bepaalde richting op te duwen, hun aanpak eerder intuïtief dan intellectueel, en het kritisch gehalte van hun werk eerder verstandig burgerschap dan activisme.

Ook schrijvers Martijn en Tokmetzis conformeren zich aan een bemiddelaarsrol wanneer zij technologieën beschrijven die de Nederlandse overheid inzet, maar in die bespreking de deugdelijkheid van de bedoelingen van bestuurders bij het aanwenden van die technologie niet in twijfel trekken. Ze contrasteren de intrinsiek goede bedoelingen van de Nederlandse overheid met de intrinsiek slechte bedoelingen van een overheid als die in *Nineteen Eighty-four* van Orwell: “[l]et wel, er zitten in Nederland geen kwade Big Brotherbedoelingen achter deze scoretoewijzingen”.³²³ Ze verliezen hierbij uit het oog dat bedoelingen niet per se slecht hoeven zijn om ongewenste gevolgen van het gebruik van risicoscores te veroorzaken. Deze redenering is depolitisierend, juist omdat ze in hun bundel willen aantonen dat in veel toepassingen van dataficering de onschuldpresumptie en het solidariteitsprincipe op de tocht staan.

Tevens beargumenteren ze dat Nederland in tegenstelling tot de beeldvorming een leidende rol heeft in de aanwending van technologieën als voorspellend politiewerk. Ik noem dit een geïnformeerde onverschilligheid over de maatschappelijke gevolgen van dataficeringstechnologieën, die lijkt ingegeven door een conformatie aan een bemiddelaarsrol en (onbewust) geloof in technologisch finalisme. In hun redeneringen zijn Martijn en Tokmetzis namelijk opvallend voorzichtig om bij het hier-en-nu te blijven. Ze willen met “beide benen op de grond blijven staan”³²⁴ en zich vooral richten op de feiten die op dit moment bekend zijn in bijvoorbeeld het geval van voorspellend politiewerk. Ze poneren dat met die technologie op dit moment

wordt geëxperimenteerd bij de Nederlandse politie, en dat er enthousiaste pleitbezorgers van zijn, maar suggereren dat het zo'n vaart zal niet lopen, want: “de politieplannen [zijn] vooralsnog toekomstmuziek”.³²⁵ Juist op dit punt inspringen met een visie op de gevaren van een verregaande invoering van dit soort technologieën zou het publieke en ook politieke debat erover kunnen aanzwengelen en de bezwaren naar voren kunnen brengen, maar hier wordt die kritische functie vermeden door te stellen dat het nog enkel toekomstmuziek is. Deze dooddoener komt in omgekeerde vorm terug in een recensie van Huib Modderkolk van de bundel van Martijn en Tokmetzis, en maakt duidelijk waarom de journalisten er wellicht voor waken te veel in toekomstbeelden te denken: “veel van de gevaren waar privacy-adepten op hameren, zijn vervat in toekomstscenario's. Dat maakt hun waarschuwingen slecht invoelbaar”.³²⁶ Volgens verschillende recensenten zijn de voorbeelden die in beide essaybundels (ook die van Schnitzler) aangehaald worden slecht invoelbaar, omdat het om excessen gaat. Die excessen zijn wel feitelijk, maar niet veelvoorkomend genoeg in het heden om te beklijven.

De vanzelfsprekendheid waarmee Modderkolk toekomstscenario's afdoet als slecht invoelbare waarschuwingen, is te verbinden aan de lage status van toekomstfictie zoals die al vanaf de jaren zestig in Nederland geldt, blijkens mijn vooronderzoek voor deze scriptie naar meer dan 200 recensies van Nederlandse toekomstromans. Steeds wordt herhaald dat Nederland geen traditie in het genre heeft, terwijl het tegendeel wordt bewezen door een gestage productie sinds de jaren zestig en zelfs toegenomen vervaardiging sinds 2010. Recensenten herhalen dat het niet in de Nederlandse volksaard zou liggen om het extreme, buitenaardse te beschrijven: “Wat moeten we op de Melkweg zolang het Kerkepad er is”?³²⁷ Vanwege de focus op het toekomstige in plaats van het reële heeft toekomstfictie een lage status. Schrijvers willen hun naam niet graag aan het genre verbinden (zoals bijvoorbeeld Hanna Bervoets die recent twee romans schreef, *Efter* (2014) en *Ivanov* (2016) die als toekomstliteratuur getypeerd zouden kunnen worden).³²⁸ Het vermijden van een connotatie met visionaire toekomstbeelden werkt evenzo beperkend voor Martijn en Tokmetzis in hun analyse van de aanwending van dataficeringstechnologieën door de Nederlandse overheid. Ze focussen naar mijn mening op onbeargumenteerde goede bedoelingen in plaats van op in potentie slechte (rechtenondermijnende) technologie, en willen niet zo ver gaan op dat punt te waarschuwen. Een recht zoals privacy is belangrijk, maar legt het volgens hen vaak af tegen gemak, innovatiedrang en efficiëntie. Technologiekritiek is belangrijk, maar legt het hier af tegen de beeldvorming over henzelf als bemiddelende journalisten.

6.2 *Het digitale proletariaat*

Schnitzler ageert met zijn essaybundel *Het digitale proletariaat* in stijl en inhoud tegen een neo-liberaal techno-optimisme. Hij komt met een marxistische visie op de maatschappelijke

uitwerkingen van dataficeringstechnologieën, waarna hij de gemiddelde burger tot een digitale proletariër doopt. Recensenten bestempelen zijn taalgebruik als bombastisch, als “filosoferen met de behangerskwast”,³²⁹ en wijzen het af door enkel te stellen dat het hyperbolisch is.³³⁰ De vanzelfsprekende afwijzing die uit zulke uitspraken klinkt, is gelinkt aan de Nederlandse afkeer van visionaire teksten en verwerpt a priori de serieuze behandeling ervan. De recensenten keuren Schnitzlers taalgebruik af vanwege de lage status van visionaire teksten, in plaats van dat ze het inhoudelijk afwijzen omdat het verhullend werkt. Schnitzler is zeer discursief in dit verhullend technologisch taalgebruik, dat trouwerend werkt voor het debat. Het verbloemde karakter van zijn taalgebruik is mijns inziens een legitiem argument om het te bekritisieren, omdat het grote onduidelijkheid over zijn argumenten schept.

De afkeer van visionaire teksten komt naar mijn mening voort uit een ingebakken bemiddelaarsrol waar recensenten schrijvers aan houden, en is ten ener male op te merken in de uitspraken van verschillende recensenten, die graag de voordelen van technologie in plaats van technologiekritiek op de voorgrond van de essaybundels zouden zien. Tegen Schnitzlers visie wordt ingegaan vanuit een technologisch finalistische gedachtegang: de balpen en boekdrukpers worden erbij gehaald om te beargumenteren dat het zo’n vaart niet zal lopen. De implicatie hierachter is dat alle technologiekritiek uiteindelijk zinloos is, omdat de technologie toch wel voortschrijdt. Hoewel Schnitzler tegen deze – door cultuurwetenschapper Rein de Wilde als quasi-evolutionair aangeduide – redenering ingaat, vergeet hij daarbij de Nederlandse specificiteit. Hij overweegt niet of de conditie die hij beschrijft specifiek Nederlands is, maar gaat uit van de onafwendbaarheid van de historische dynamiek van de technologie in universele zin.

6.3 *Klont*

Klont is discourskritisch, door de definitiewildgroei rond een technologisch concept (de klont) tot belangrijk thema van de roman te maken. De verteller reageert een aantal keer op een verkeerde definitie die ervan gegeven wordt, en de lezer krijgt ook inzicht in de redenering van Alexei Krups, die als charlatan ontmaskerd wordt maar het wel degelijk bij het juiste eind lijkt te hebben wat de dreiging van de klont betreft. Hoewel het achterhouden van de ‘ware’ definitie van de klont zeker tot denken aanzet, blijft de politisering van het thema definitiewildgroei te impliciet doordat er geen confrontatie tussen de hoofdpersonages ontstaat. Alexei komt niet in aanvaring met Bodo Klein, de ambtenaar die (met hulp van medewerker Nas) Alexei als publiek spreker ten val brengt. Metaforisch gezien komt het publieke debat over dataficering, gepersonificeerd door Alexei, niet in aanraking met het politieke debat erover, belichaamd door Bodo en Nas. Ofschoon Februari juist deze non-confrontatie beoogd zou kunnen hebben, zou deze vanwege de urgentie van het onderwerp, die hij zelf ook benadrukt, duidelijker naar voren hebben kunnen brengen. Februari deed dat bijvoorbeeld in zijn Kousbroeklezing: “Geen

enkel ander onderwerp is zo urgent. Hij noemt het een ‘ramp’ dat ‘de technologiekritiek mijlenver achterloopt op de technologische ontwikkeling’. En dat is volgens Februari bij uitstek een politieke zaak”.³³¹ De ‘ware’ definitie van de klont komt noch in het publieke debat via Alexei Krups, noch in het politieke debat via Bodo Klein, omdat laatstgenoemde weinig inhoudelijke motivatie heeft Alexei te ontmaskeren, behalve zijn verantwoordelijkheid jegens zijn Minister.³³² Voor Krups ging het om de populariteit van thema en zichzelf, in plaats van het publieke belang en de werkelijke zorgen over het thema. In de beeldvorming blijft na Krups’ val weinig dreiging van de klont over, zodat uiteindelijk zelfs de foutieve, maar populaire definitie van de klont als gedeserteerde drones aan waarde verliest en ondanks het neerhalen van een plagiërend spreker een verschaald debat het resultaat is. Daarnaast wordt in Klont de nationale specificiteit veronachtzaamd door het boek in een politiek vacuüm te laten afspelen.

6.4 *Slaap zacht Johnny Idaho*

De roman *Slaap zacht Johnny Idaho* lijkt discourskritisch door de vernietiging van de kiem van menselijke onsterfelijkheid op te voeren. Van het vernietigen van een technologische innovatie gaat een kritiek op de techno-optimistische vooruitgangsgedachte uit. In plaats van altijd vooruit te streven trapt het personage Hatsu op de rem in het conglomeraat van bedrijven van de Archipel. In dit door bedrijven geregeerd land lijkt het Nederlandse poldermodel geïntegreerd, waar echter de verschijningsvorm van het zoeken naar de best mogelijke oplossing veranderd is in het simpelweg aanpassen van het beleid aan de werkelijkheid, zoals socioloog en politicoloog Merijn Oudenampsen een geneutraliseerd Nederlands denken identificeert. In een enkele scène lezen we over het besluitvormingsproces dat plaatsvindt in de algemene vergadering, maar de politieke en sociologische uitwerking hiervan blijft redelijk ongezien. Het thema natieloosheid en de verantwoordelijkheid van de wetenschapper zit wel in de roman, maar komt door de plotontwikkeling niet tot zijn volle kritische potentieel. In de verantwoording noemt Hulst zijn roman een boek met een parallelle verhaalsetting, waarin er particuliere wetenschap bestaat. Hij ontnemt met die setting het personage Hatsu de maatschappelijke impact van haar besluit de onsterfelijkheidstechnologie in de kiem te smoren. Die impact treft nu enkel Gerson, de eigenaar van het bedrijf Sisyphus, die toch al door Johnny vermoord wordt. De draagwijdte van de technologiekritiek zou in een toekomstige/parallelle wereld met bijvoorbeeld overheidsgeruleerde wetenschap vele malen groter zijn.

In de receptie worden reservaties over deze toekomstroman genoemd, die mijns inziens niet met juiste argumenten ondersteund worden. Er wordt te snel gestereotypeerd, waardoor foutieve beweringen ontstaan over de personages. De focus ligt op de psychologie van de personages, en hierin wordt niet meegenomen dat een wellicht in eerste instantie naïeve indruk

van die personages nodig is om voor de lezer een verhaalwereld op te bouwen. In de receptie wordt de maatschappijkritische boodschap van de roman gereduceerd tot de boodschap van het belang van de verbeelding.

6.5 Realistische bemiddeling en een blinde vlek voor nationale specificiteit

Het vermijden van connotaties met intellectualisme, activisme, een (toekomst)visie en boodschap lijkt meer dan de unieke keuze van een unieke schrijver of recensent, maar een symptoom van de depolitiserende tendens in het dataficeringsdiscours vanwege het primaat van Nederlands realisme en focus op de bemiddelaarsrol.³³³ Verder is een bewustheid van de Nederlandse specificiteit in de omgang met technologische ontwikkelingen (vanwege techno-optimisme), toekomstliteratuur (vanwege de lage status van het genre) en politieke onderwerpen (vanwege depolitisering) meer dan eens afwezig bij de hier besproken auteurs en recensenten. Dit leidt tot een verdere verarming van het debat over dataficeringsdiscours, dat door toekomstliteratuur en de reflectie daarop juist verrijkt zou kunnen worden. Verhullend technologisch taalgebruik bemoeilijkt het debat nog verder.

Het zou het dataficeringsdebat ten goede komen, mochten er meer stemmen opstaan zoals bijvoorbeeld die van onderzoekers Roel Dobbe en Marleen Stikker, die in een recent artikel in *NRC.NEXT* vanuit expertise een toekomstvisie durven geven op Europees technologiebeleid.³³⁴ Dat doen ze zonder de discursieve dooddoener ‘we moeten het eens hebben over’ aan het einde van het artikel te plaatsen, maar juist in de inleiding al hun visie te laten spreken. Het is, blijkt na mijn analyse, een zeldzaam opiniërend en betogend artikel met een toekomstvisie op dataficeringsdiscours waarvan het mijns inziens noodzakelijk is dat er meer van verschijnen.

In vervolgonderzoek zou meer recensiemateriaal (ook onlinekritieken en lezersreacties) kunnen worden bestudeerd, alsook andersoortige of anderstalige toekomstliteratuur en de receptie daarvan. Bijvoorbeeld de essaybundel van Thijs Lijster *De grote vlucht inwaarts* (2016) die veel dezelfde ideeën alsook literaire verwijzingen naar klassiekers als *Wij* van Zamjatin en *De cirkel* van Eggers als de hier behandelde essaybundels bevat, zij het dat deze bundel een breder cultureel perspectief dan dataficeringsdiscours biedt. Een interessante tekstvorm waarop discoursanalyse gedaan zou kunnen worden zoals Rein de Wilde dat in zijn boek *De voorspellers. een kritiek op de toekomstindustrie* (2000) deed, zijn advies- en beleidsteksten zoals onderzoeksrapporten van het Rathenau Instituut (bijvoorbeeld *De datagedreven samenleving* uit 2015), Stichting Toekomstbeeld der Techniek (*Data is macht* uit 2017) of van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (*Big Data, privacy en veiligheid* 2016). Derhalve zouden ook de discursieve patronen in het politieke debat geïdentificeerd kunnen worden.

6.6 Tot slot

Middels het schrijven van deze scriptie heb ik in ieder geval mezelf handvatten gegeven om in discussies op het snijvlak van de Nederlandse omgang met politiek, datatechnologie en toekomstverbeelding debatvermijdende patronen te herkennen en daarvan de oorzaken en gevolgen aan te duiden. Tijdens het scriptieproces heb ik dezelfde patronen bijvoorbeeld teruggezien in andere kunstvormen (zoals het theaterstuk *#niksteverbergen* van de Nederlandse theatergroep *De verleiders* en de receptie daarvan) en bijdragen aan het publieke debat (opinie-artikelen), maar ook in persoonlijke discussies (over bijvoorbeeld de nieuwe Europese richtlijn over betalingsverkeer PSD2). Ik zie het als onderdeel van mijn toekomst om dergelijke patronen te duiden en waar mogelijk om te buigen. Ik zie in dat het dataficeringsdebat ongelofelijk politiek belangrijk zal zijn, en ik begrijp nu de mechanismen achter het negeren van het politieke karakter ervan. Technologiekritische toekomstromans schrijven en die vanuit een nieuwe politieke partij propageren, om zo het publieke én politieke Nederlandse dataficeringsdebat te beïnvloeden, is derhalve het carrièrepad dat ik nastreef.

Noten

1. Februari, 2017, p. 143.
2. Februari, 2017, p. 151.
3. Februari, 2017, p. 151.
4. Februari, 2017, p. 149-150.
5. Februari, 2017, p. 153.
6. Verhagen, 2018.
7. Arendt, 1958, p. 2.
8. Arendt, 1958, p. 3.
9. Rock, Franssen en Essink, 2013, p. 176.
10. Rock, Franssen en Essink, 2013, p. 166.
11. Oudenampsen, 2018, p. 10.
12. Oudenampsen, 2018, p. 25.
13. Rutte, 2013.
14. Oudenampsen, 2018, p. 27.
15. Oudenampsen, 2018, p. 27.
16. Oudenampsen benoemt naast het historicisme ook het nauw verwante organicisme, dat ik in deze scriptie niet bespreek.
17. Oudenampsen, 2018, p. 12.
18. Van Walsum, 2018.
19. Van Walsum, 2018.
20. Oudenampsen, 2018, p. 20.
21. Prins, 2000, p. 15.
22. Oudenampsen, 2018, p. 34.
23. Oudenampsen, 2018, p. 26.
24. Oudenampsen, 2018, p. 26.
25. Oudenampsen, 2018, p. 42.
26. Oudenampsen, 2018, p. 52.
27. Oudenampsen, 2018, p. 51.
28. Verhagen, 2018.
29. Verhagen, 2018.
30. Verhagen, 2018.
31. Verhagen, 2018.
32. Februari, 2017, p. 167.
33. Hermsen, 2012, p. 50.
34. Van Es en Schäfer, 2017, p. 18.
35. Van Es en Schäfer, 2017, p. 18.
36. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 107. Martijn en Tokmetzis parafraseren hier WRR-lid Dennis Broeders.
37. Eggers, 2013, p. 175.
38. Frissen, 2016, p. 72.
39. De Wilde, 2000, p. 22.
40. De Wilde, 2000, p. 22.
41. Van Es en Schäfer, 2017, p. 13.
42. Van Es en Schäfer, 2017, p. 13.
43. citaat van Auke Hulst, in Sanders, 2017, p. 206, mijn cursivering.
44. Sanders, 2017, p. 206, mijn cursivering.
45. Sanders, 2017, p. 195.
46. Storm in Sanders, 2017, p. 195.
47. Schrover, 2016, p. 66.
48. Schrover, 2016, p. 67.
49. Schrover, 2016, p. 67.
50. Schnitzler, 2015, p. 59.
51. Dautzenberg, 1980, p. 1, zijn cursivering.
52. Boonstra, 1981.
53. Huizinga, 1950, p. 289.
54. Van Sas, 2004.
55. Lindeboom, 2017, p. 11.
56. Pierrart, 2016, p. 5.
57. Pierrart, 2016, p. 16. Pierrarts twee andere conclusies hebben specifiek betrekking op ‘de oorspronkelijke lezersperiode’. Omdat ik in mijn onderzoek alleen hedendaagse toekomstliteratuur bespreek, is een dergelijke discrepantie tussen het toekomsteffect voor de oorspronkelijke lezer en huidige lezer niet aan de orde.
58. Over de keuze voor zijn vier analyseobjecten stelt Pierrart: Het is “niet de bedoeling deze vier verhalen in een apart onderdeel van de scriptie te analyseren. (...) Het is echter de bedoeling dat de verhalen een leidraad voor de lezer vormen, om op die manier ook het leesproces bij bepaalde toekomstverhalen in kaart te brengen.”
59. Dautzenberg, 1984, p. 84.
60. Anbeek, 1994, p. 21.
61. Ruiter, 1993, p. 36.
62. Pierrart, 2016, p. 5.
63. Reinsma, 1970, p. 28.
64. Reinsma, 1970, p. 28.

65. Dautzenberg, 1980, p. 3.
66. Dautzenberg, 1980, p. 17.
67. Dautzenberg, 1980, p. 17, mijn nadruk.
68. Dautzenberg, 1980, p. 19.
69. Pieterse, 2014.
70. Pieterse, 2014.
71. Oudenampsen, 2016. Exemplarisch voor de onpolitieke behandeling van literatuur in Nederland is wellicht de afwezigheid van een Nederlands tijdschrift in het netwerk Eurozine, het online platform van Europese tijdschriften over cultuur en politiek. Veertig landen hebben tijdschriften aangesloten, Nederland is afwezig. Zie <https://www.eurozine.com/journals/>. Dit voorbeeld gaf Merijn Oudenampsen op een debatavond van het literair-wetenschappelijke tijdschrift *Vooys* in Utrecht op 29 november 2018.
72. Braidotti, 2004, p. 169.
73. Foucault, 2011, p. 53.
74. Prins, 2000, p. 16.
75. Zoals Rock, Franssen, & Essink stellen op p. 175.
76. Rock, Franssen en Essink, 2013, p. 166.
77. Rock, Franssen en Essink, 2013, p. 167.
78. Rock, Franssen en Essink, 2013, p. 189.
79. Wanneer ik het over 'de vier analyseobjecten' heb, bedoel ik *Slaap zacht Johnny Idaho, Het digitale proletariaat, Je hebt wél iets te verbergen* en *Klont*, zónder de receptie.
80. Rock, Franssen en Essink, 2013, p. 182.
81. Rock, Franssen en Essink, 2013, p. 187.
82. Rock, Franssen en Essink, 2013, p. 184.
83. Rock, Franssen en Essink, 2013, p. 185.
84. De Geest, 1996, p. 17.
85. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 37.
86. Tielbeke, 2016.
87. Februari, 2017, p. 145.
88. Februari, 2017, p. 149-150.
89. Schnitzler, 2015, p. 63.
90. Schnitzler, 2015, p. 77.
91. Schnitzler, 2015, p. 151.
92. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 12.
93. Lensink, 2016.
94. Modderkolk, 2016.
95. Janssens, 2016.
96. Lensink, 2016.
97. Lensink, 2016.
98. Tielbeke, 2016.
99. Lensink, 2016.
100. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 152.
101. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 86.
102. Lensink, 2016, mijn nadruk.
103. Hulst, 2015, p. 137.
104. Hulst, 2015, p. 314.
105. Hulst, 2015, p. 196.
106. Hulst, 2015, p. 89-103.
107. Hulst, 2015, p. 142.
108. Hulst, 2015, p. 267.
109. Hulst, 2015, p. 154.
110. Februari, 2017, p. 147.
111. Februari, 2017, p. 200.
112. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 197.
113. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 200.
114. Schnitzler, 2015, p. 107.
115. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 194, hun nadruk.
116. Schnitzler, 2015, p. 163.
117. Peeters, 2015.
118. Schnitzler, 2015, p. 29.
119. Hijink, 2016.
120. Hijink, 2016.
121. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 162-163.
122. Schnitzler, 2015, p. 91.
123. Hulst, 2015, p. 24.
124. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 175-176.
125. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 40.
126. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 106.
127. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 107.
128. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 170-171.
129. Schnitzler, 2015, p. 27.
130. Februari, p. 206.
131. Februari, p. 208.
132. Februari, 2017, p. 133.
133. Februari, 2017, p. 133.
134. De Reus, 2017. Dit voorbeeld zal ik later nog eens aanhalen, maar dan met een andere nadruk.

135. Deze vergelijking wordt bijvoorbeeld ook in de essaybundel *Ontzielde wereld. De existentiële dreiging van Big Tech* van de Amerikaanse journalist Franklin Foer gemaakt. Hij stelt dat milieu en privacy beiden door de markt verwoest zullen worden mocht er geen regulering voor komen, p. 235.
136. Lensink, 2016.
137. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 12.
138. Lensink, 2016
139. Lensink, 2016.
140. Schnitzler, 2015, p. 166.
141. Schnitzler, 2015, p. 54-55.
142. Schnitzler, 2015, p. 54-55.
143. Hulst, 2015, p. 187, 260.
144. Februari, 2017, p. 79.
145. Februari, 2017, p. 85-86.
146. Hijink, 2016.
147. Hijink, 2016.
148. Modderkolk, 2016.
149. Modderkolk, 2016.
150. Hijink, 2016.
151. Janssens, 2016.
152. Oudenampsen, 2016.
153. Serdijn, 2015.
154. Hoogendoorn, 2015.
155. Pinedo, 2017.
156. Van Velzen, 2017.
157. Van Velzen, 2017.
158. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 134.
159. Hoogendoorn, 2015.
160. Hulst, 2015, p. 381.
161. Van Dijk, 2016.
162. Van Dijk, 2016.
163. Peeters, 2015.
164. Schnitzler, 2015, p. 12.
165. Schnitzler, 2015, p. 21.
166. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 184.
167. Februari, 2017, p. 40-41.
168. Februari, 2017, p. 98.
169. Februari, 2017 p. 112, 166-167.
170. Februari, 2017 p. 112, 172.
171. Schnitzler, 2015, p. 137.
172. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 137.
173. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 88.
174. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 159.
175. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 166.
176. BNNVARA, 2019.
177. Huizinga, 1950, p. 291.
178. BNNVARA, 2019.
179. BNNVARA, 2019.
180. Schouten, 2014.
181. De Reus, 2017.
182. Van Velzen, 2017.
183. Onbekend, <https://www.vandale.nl/opzoeken>.
184. De Reus, 2017.
185. Schouten, 2017.
186. De Gier, 2017.
187. Schnitzler, 2015.
188. De term klont lijkt overigens goed aan te sluiten bij het bestaande dataficeringsdiscours van termen waarmee een warboel wordt aangeduid. Martijn en Tokmetzis hebben het bijvoorbeeld bij monde van de WRR over datakluwen (p. 69), en “een verzameling commerciële partijen die aan elkaar vastgeklonterd zitten rond onze datastromen” (p. 23).
189. Februari, 2017, p. 144.
190. Februari, 2017, p. 149.
191. Februari, 2017, p. 143-144.
192. Februari, 2017, p. 120.
193. Februari, 2017, p. 138-139.
194. Februari, 2017, p. 220.
195. Februari, 2017, p. 17.
196. Februari, 2017, p. 152.
197. Februari, 2017, p. 153.
198. Februari, 2017, p. 166.
199. Februari, 2017, p. 167.
200. Februari, 2017, p. 198.
201. Februari, 2017, p. 149.
202. Van Velzen, 2017.
203. Pruis, 2017.
204. De Gier, 2017.
205. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 118.
206. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 165.
207. Van Es en Schäfer, 2017, p. 13.
208. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 108.
209. Serdijn, 2015.
210. Oudenampsen, 2018, p. 25.

211. Visscher, 2015.
212. Schnitzler, 2015, p. 12.
213. Schnitzler, 2015, p. 31.
214. Schnitzler, 2015, p. 32.
215. Visscher, 2015.
216. Schnitzler, 2015, p. 22-23. Het betreft hier Jaron Lanier.
217. Schnitzler, 2015, p. 136-137.
218. Moerland, 2015, mijn cursivering.
219. Hijink, 2016.
220. Visscher, 2015, mijn cursivering.
221. Visscher, 2015.
222. Schnitzler, 2015, p.11.
223. Schnitzler, 2015, p.111-112.
224. Schnitzler, 2015, p. 28 en 149.
225. Peeters, 2015.
226. Peeters, 2015, mijn cursivering.
227. Van Dijk, 2016.
228. Van Cocq, 2015.
229. Hulst, 2015, p. 267.
230. Schnitzler, 2015, p. 32.
231. Hijink, 2016.
232. Janssens, 2016.
233. Visscher, 2015.
234. Schnitzler, 2015, p. 141.
235. Schnitzler, 2015, p. 143.
236. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 101.
237. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 91-93.
238. Schnitzler, 2015, p. 28.
239. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 164.
240. Frissen, 2016, p. 72.
241. De Wilde, 2000, p. 23.
242. Hulst, 2015, p. 381.
243. Hulst, 2015, p. 197.
244. Van Dijk, 2016.
245. Februari, 2017, p. 166.
246. Schnitzler, 2015, p. 52.
247. Februari, 2017, p. 167.
248. Schnitzler, 2015, p. 159.
249. Februari, 2017, p. 69.
250. Februari, 2017, p. 135.
251. Februari, 2017, p. 198-199.
252. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 151.
253. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 150.
254. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 151.
255. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 152.
256. Schnitzler, 2015, p. 54-55.
257. Onbekend, <https://kombijde.politie.nl/vakgebieden/ict/predictiv>.
258. Onbekend, <https://kombijde.politie.nl/vakgebieden/ict/realtime-intelligence>.
259. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 123.
260. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 124.
261. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 198.
262. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 198.
263. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 195-204.
264. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 197.
265. Hoogendoorn, 2015.
266. Hoogendoorn, 2015.
267. Schnitzler, 2015, p. 149.
268. Schnitzler, 2015, p. 61.
269. Visscher, 2015.
270. De Reus, 2017.
271. Dautzenberg, 1980, p. 17.
272. Van Nieuwenhoven, 2019.
273. Van Nieuwenhoven, 2019.
274. Weijts, 2016.
275. Weijts, 2016.
276. Huizinga, 1950, p. 289.
277. Van Sas, 2004.
278. Van Nieuwenhoven, 2019.
279. Van Nieuwenhoven, 2019.
280. Serdijn, 2015.
281. Vullings, 2015.
282. Vullings, 2015.
283. 't Hart, 2015.
284. De Jong, 2015.
285. Hoogendoorn, 2015.
286. Hulst, 2015, p. 127.
287. Hulst, 2015, p. 152.
288. Oudenampsen, 2016.
289. Jaeger, 2017.
290. Vullings, 2015.
291. Vullings, 2015.
292. Vullings, 2015.
293. Vullings, 2015.
294. Vullings, 2015.
295. Serdijn, 2015.
296. Modderkolk, 2016.
297. Modderkolk, 2016.

298. Modderkolk, 2016.
299. De typering ‘grote drie van de toekomstromans’ neem ik over uit de presentatie van Thomas Pierrart op het seminar Toekomstliteratuur van de Open Universiteit op 17 mei 2019.
300. Verhagen, 2019.
301. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 84.
302. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 84-85.
303. Frissen, 2016, p. 87.
304. Hulst, 2015, p. 41, 53.
305. Hulst, 2015, p. 75.
306. Schnitzler, 2015, p. 157-158.
307. Serdijn, 2015.
308. Bekkering, 2017.
309. Februari, 2017, p. 26.
310. Februari, 2017, p. 66.
311. Februari, 2017, p. 76-77.
312. Februari, 2017, p. 226.
313. Februari, 2017, p. 149.
314. Schouten, 2017.
315. Schouten, 2013.
316. Hulst, 2015, p. 120.
317. Hulst, 2015, p. 118.
318. Februari, 2017, p. 94.
319. Februari, 2017, p. 155.
320. Moerland, 2015.
321. Prins, 2000, p. 15.
322. Sanders, 2017, p. 206.
323. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 152.
324. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 184.
325. Martijn en Tokmetzis, 2016, p. 124.
326. Modderkolk, 2016.
327. Boonstra, 1981.
328. Zie voor een beschouwing van hoe Bervoets in de roman *Efter* politieke vraagstukken neutraliseert het opiniestuk van Saskia Pieterse.
329. Van Dijk, 2016.
330. Peeters, 2015.
331. Moerland, 2015 Moerland citeert hier uit de Kousbroeklezing van Maxim Februari uit 2014.
332. Februari, 2017, p. 235.
333. De formulering ‘meer dan de unieke keuze van een unieke schrijver, maar een symptoom van’ is afkomstig van Saskia Pieterse in haar opiniestuk over de Nederlandse toekomstroman: “Dat een auteur als Bervoets politieke vraagstukken direct met psychologische uitlegkunde neutraliseert, is niet het gevolg van een unieke keuze gemaakt door een unieke auteur, maar een symptoom van de samenleving waarbinnen ze leeft, en dus schrijft. Zo gaan we in Nederland voortduren om met het politieke dat maar niet als het politieke geïdentificeerd lijkt te kunnen worden”.
334. Dobbe en Stikker, 2019.

Bibliografie

- Anbeek, T. „Nooit te”. *Literatuur* 11:1 (1994): 20–21.
- Arendt, H. *The Human Condition*. 2de ed. Chicago-Londen: The University of Chicago Press, 1958.
- Bekkering, P. „Briljante roman van Maxim Februari over hoe mens te zijn in een 'gedataficeerde' wereld”. 14 okt 2017. *de Volkskrant*, geraadpleegd op 13 mei 2019 <<http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/563898>>.
- BNNVARA. „VS kon met hulp uit Nederland 'El Chapo' oppakken”. 9 jan 2019. *De Wereld Draait Door*, geraadpleegd op 4 jun 2019 <<https://dewerelddraaitdoor.bnnvara.nl/media/583685>>.
- Boonstra, R. „Recensie van Wim Gijsens 'De eersten van Rissan'”. 29 aug 1981. *Elseviers Magazine*, geraadpleegd op 1 mei 2019 <<http://literom.nbdbibliion.nl.proxy.library.uu.nl/literom/resultaten/333639>>.
- Braidotti, R. „Largo. Cyberteratologie”. *Op doorreis. Nomadisch denken in de 21ste eeuw*. Red. door K. Rossem, van. Amsterdam: Boom uitgevers, 2004.
- Cocq, de, M. „Internet maakt ons tot digitale werkmieren”. 7 mrt 2015. *Het Parool*, geraadpleegd op 1 mei 2019 <<http://academic.lexisnexis.nl/>>.
- Dautzenberg, J.A. „Science fiction en literatuurwetenschap: geschiedenis, problemen, biografie”. *Forum der Letteren* 21 (1980): 1–27.
- , „Toekomstliteratuur en politieke ideologie: scienfiction, utopie en anti-utopie”. *Met het oog op de toekomst: visies op het toekomstige vanuit verschillende disciplines*. Red. door P.A.O. Smits. Muiderberg: Coutinho, 1984.
- Dijk, van, M. „De mens als speelbal van Silicon Valley”. 28 jan 2016 25 mrt 2019 <<http://academic.lexisnexis.nl/>>.
- Dobbe, R. en Stikker, M. „Vergeet China en Silicon Valley”. *NRC.NEXT* (13 apr 2019).
- Eggers, D. *De cirkel*. Amsterdam: Lebowski, 2013.
- Es, van, K. en Schäfer, T. „Introduction. Brave New World”. *The Datafied Society. Studying Culture through Data*. Red. door K. van Es en T. Schäfer. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2017.
- Februari, M. *Klont*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2017.
- Foucault, M. *The Archaeology of Knowledge*. Londen en New York: Routledge Classics, vertaling van “L'Archéologie du savoir”, 1969, 2011.
- Frissen, P. *Het geheim van de laatste staat. Kritiek van de transparantie*. Amsterdam: Boom uitgevers, 2016.
- Geest, De, D. *Literatuur als systeem, literatuur als vertoog. Bouwstenen voor een functionalistische benadering van literaire verschijnselen*. Leuven-Parijs: Peeters, 1996.
- Gier, de, T. „Hoe te schrijven over mens en tech”. 27 okt 2017. *NRC.NEXT*, geraadpleegd op 1 mei 2019 <<http://academic.lexisnexis.nl/>>.
- Hart, 't, K. „Totale paranoia”. 29 jan 2015. *De Groene Amsterdammer*, geraadpleegd op 10 jun 2019 <<http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/472712>>.

- Hermesen, J. „De nieuwe dingen of: permanent online”. *De waarheid is een vrouw, en andere hedendaagse mythes*. Red. door J. Baeke en M. de Bok. Amsterdam: Cossee / Castrum Peregrini, 2012.
- Hijink, M. „Zie je dan niet wat Google ziet?” 13 sep 2016. *NRC.NEXT*, geraadpleegd op 25 mrt 2019 <<http://academic.lexisnexis.nl/>>.
- Hoogendoorn, M. „Wat als bedrijven zelf een land beginnen”. 9 jan 2015. *Nederlands Dagblad*, geraadpleegd op 25 mrt 2019 <<http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/468274>>.
- Huizinga, J. „Nederland’s Geestesmerk”. 1950. *Verzamelde werken. Deel 7. Geschiedwetenschap. Hedendaagsche cultuur*, geraadpleegd op 13 mei 2019 <http://www.dbnl.org/tekst/huiz003gesc03_01/huiz003gesc03_01_0020.php>.
- Hulst, A. *Slaap zacht Johnny Idaho*. Amsterdam: Ambo Anthos, 2015.
- Jaeger, T. „Ik geef geen eenduidige antwoorden”. 13 jan 2017. *NRC Handelsblad*, geraadpleegd op 13 mei 2019 <<http://literom.nbdbibliion.nl.proxy.library.uu.nl/literom/resultaten/545401>>.
- Janssens, M. „Het digitale monster en de strijd met onze privacy”. 12 nov 2016. *Nederlands Dagblad*, geraadpleegd op 25 mrt 2019 <<http://academic.lexisnexis.nl/>>.
- Jong, de, S. „Verlangen naar onsterfelijkheid”. 6 jan 2015. *Noordhollands Dagblad*, geraadpleegd op 13 mei 2019 <<http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/467851>>.
- Lensink, H. „De eerste databasedode is al gevallen”. 13 sep 2016. *Vrij Nederland*, geraadpleegd op 22 mrt 2019 <<http://academic.lexisnexis.nl/>>.
- Lindeboom, M. „De geschiedenis en essentie van sciencefiction”. *Tirade*, 468/61 (2017): 6–15.
- Martijn, M. en Tokmetzis, D. *Je hebt wél iets te verbergen. Over het levensbelang van privacy*. Amsterdam: De Correspondent, 2016.
- Modderkolk, H. „De auteurs tonen aan wat er kan misgaan in de surveillancemaatschappij”. 17 sep 2016. *de Volkskrant*, geraadpleegd op 25 mrt 2019 <<http://academic.lexisnexis.nl/>>.
- Moerland, R. „Wordt de vrije wil een illusie?” 19 dec 2015. *NRC Handelsblad*, geraadpleegd op 25 mrt 2019 <<http://academic.lexisnexis.nl/>>.
- Nieuwenhoven, van, E. „‘Science fiction ben ik godzijdank nergens tegengekomen’”. 11 feb 2019 22 mei 2019 <<http://defusie.net/science-fiction-godzijdank-nergens-tegengekomen/>>.
- Onbekend. „Online Van Dale”. geraadpleegd op 30 jan 2019 <<https://www.vandale.nl/opzoeken>>.
- „Predictive Policing, Data Science”. geraadpleegd op 13 mei 2019 <<https://kombijde.politie.nl/vakgebieden/ict/predictiv>>.
- „Realtime Intelligence”. geraadpleegd op 13 mei 2019 <<https://kombijde.politie.nl/vakgebieden/ict/realtime-intelligence>>.
- Oudenampsen, M. *De conservatieve revolutie. Een ideeëngeschiedenis van de Fortuynopstand*. Nijmegen: Vantilt, 2018.
- „Frank Keizer en de gemeenschap der letteren”. 26 jan 2016. geraadpleegd op 5 apr 2019 <<https://merijnoudenampsen.org/2016/01/26/frank-keizer-en-de-gemeenschap-der-letteren/>>.
- Peeters, C. „Bestaat er een digitaal proletariaat?” 21 mrt 2015. *Vrij Nederland*, geraadpleegd op 25 mrt 2019 <<http://academic.lexisnexis.nl/>>.
- Pierrart, T. „Lezen over morgen... Een genreonderzoek naar Nederlandstalige toekomstliteratuur vanaf de 18 de eeuw tot heden”. *Ongepubliceerde masterproef KU Leuven* (2016).
- Pieterse, S. „De toekomstroman”. 10 dec 2014. *Hard//Hoofd*, geraadpleegd op 23 jan 2019 <<https://hardhoofd.com/de-toekomstroman/>>.
- Pinedo, D. „‘Het leven is niet goudomrand’”. 2 okt 2017. *NRC.NEXT*, geraadpleegd op 25 mrt 2019 <<http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/564140>>.

- Prins, B. *Voorbij de onschuld. Het debat over de multiculturele samenleving*. Amsterdam: Uitgeverij Van Genneep bv, 2000.
- Pruis, M. „Kennen of gekend worden”. 12 okt 2017. *De Groene Amsterdammer*, geraadpleegd op 1 mei 2019 <<http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/564638>>.
- Reinsma, R. *Van hoop naar waarschuwing. Toekomstbeelden in en vlak buiten de literatuur in de Nederlanden*. Amsterdam: Academic Service, 1970.
- Reus, de, T. „Als alles data is”. 8 dec 2017. *De Nieuwe Koers*, geraadpleegd op 1 mei 2019 <<http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/570297>>.
- Rock, J., Franssen, G. en Essink, F. *Literatuur in de wereld. Handboek moderne letterkunde*. Nijmegen: Vantilt, 2013.
- Ruiter, F. „Regenbak of fontein: Nederlandse literatuurhistorici over volk en buitenland”. *Forum der Letteren* 34:1 (1993): 29–51.
- Rutte, M. „Nederland bij de tijd brengen. Verandering én zekerheid”. 2 sep 2013. *H.J. Schoolezing*, geraadpleegd op 8 jun 2019 <<https://www.rijksoverheid.nl/documenten/toespraken/2013/09/02/h-j-schoolezing-van-minister-president-mark-rutte-amsterdam>>.
- Sanders, M. „Duurzaam tegenspreken. ‘En ik herinner me Titus Broederland’ (2016) van Auke Hulst”. *Tegen de schenen – Opstellen over recente Nederlandse en Vlaamse literatuur*. Red. door J. Muijres en M. Winkler. Nijmegen: Vantilt, 2017.
- Sas, van, N.C.F. „Nederland. Een historisch fenomeen”. 2004. *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750 – 1900*, geraadpleegd op 13 mei 2019 <http://www.dbnl.org/tekst/sas_003meta01_01/sas_003meta01_01_0003.php>.
- Schnitzler, H. *Het digitale proletariaat*. Amsterdam: De Bezige Bij, 2015.
- Schouten, R. „Deel alles met de Cirkel”. 16 nov 2013. *Trouw*, geraadpleegd op 13 mei 2019 <<https://www.trouw.nl/home/deel-alles-met-de-cirkel~a7a51897/>>.
- „Upside, Downside, Midlevel”. 14 feb 2014. *Trouw*, geraadpleegd op 25 mrt 2019 <<http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/563378>>.
- „Wint de roman van de robot?” 7 okt 2017. *Trouw*, geraadpleegd op 25 mrt 2019 <<http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/563378>>.
- Schrover, W. „Literatuur en toegepaste ethiek. De bestudering van normatieve kwesties in de Nederlandse letterkunde”. *Nederlandse Letterkunde* 21:1 (2016): 65–88.
- Serdijn, D. „Vooral de informatietechnologie moet het ontgelden in onheilsroman vol maatschappijkritiek”. 31 jan 2015. *de Volkskrant*, geraadpleegd op 25 mrt 2019 <<http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/472735>>.
- Tielbeke, J. „Het broze fundament”. 5 okt 2016. *De Groene Amsterdammer*, geraadpleegd op 22 mrt 2019 <<http://academic.lexisnexis.nl/>>.
- Velzen, van, J. „Een hoop data boven ons hoofd”. 11 okt 2017. *Trouw*, geraadpleegd op 1 mei 2019 <<http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/563658>>.
- Verhagen, L. „Computer says no”. *de Volkskrant* (24 nov 2018).
- „Weg Privacy”. *de Volkskrant* (2 feb 2019).
- Visscher, M. „We vernederen ons voor een scherpje”. 14 mrt 2015. *Trouw*, geraadpleegd op 1 mei 2019 <<http://academic.lexisnexis.nl/>>.
- Vullings, J. „Jeroen Vullings bespreekt het boek van de week”. 7 feb 2015. *Vrij Nederland*, geraadpleegd op 25 mrt 2019 <<http://literom.nbdbibliion.nl/literom/resultaten/474731>>.
- Walsum, van, S. „Waarom de overheid gevoelige thema’s op het bordje van de samenleving legt”. 23 dec 2018. *de Volkskrant*, geraadpleegd op 1 sep 2019 <<https://www.volkskrant.nl/nieuws-achtergrond/waarom-de-overheid-gevoelige-thema-s-op-het-bordje-van-de-samenleving-legt~bad445e6/>>.

Weijts, C. „Erg hè? De Nederlander schrijft met samengeknepen billen”. 13 jul 2016. *De Groene Amsterdammer*, geraadpleegd op 13 mei 2019 <<https://www.groene.nl/artikel/erg-he>>.
Wilde, de, R. *De voorspellers. Een kritiek op de toekomstindustrie*. Amsterdam: de balie, 2000.